

Lensreformerne i Danmark 1557-96

AF

PEDER ENEVOLDSEN

I. INDLEDNING

1. *Forskningsoversigt*

Kristian Erslevs arbejde »Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde« (1879) er et opgør med den ældre historieopfattelse, som hævdede at adelen vandt mest ved reformationen i 1536. Ifølge denne ældre tradition kom inddragelsen af kirkegodset primært adelen til gode, da kongemagten ikke, på længere sigt, formåede at beholde det inddragne gods.¹ For mere indgående at undersøge udviklingen af magtrelationerne imellem konge og adel, foretog Erslev en nærmere undersøgelse af lensvæsenet, der — hævdede han — gav: »en ligefrem Maalestok for Magtforholdet mellem hine to Statsmagter«. ² Erslev nåede frem til det resultat, at kongemagten, i tiden efter 1536 og frem til ca. 1596, afgjort var blevet styrket — både økonomisk og politisk. Den absolut største del af det tidligere gejstlige gods forblev under kronen, og ydermere var det slået fast, at lenene var kongemagtens, og at den adelige lensmand var at betragte som en embedsmand, der var ansat på de vilkår, kongen fastsatte. Dette sidste må ses i relation til tiden omkring 1536, hvor forholdet nærmest var det omvendte. Imedens adelens indflydelse på lenene således reduceredes voldsomt, oplevede den samtidig en økonomisk og social fremgang, der var betinget af de gunstige konjunkturer i den anden halvdel af 1500-tallet, som adelen som jordejer og dermed besidder af det vigtigste produktionsmiddel kunne nyde godt af. Det vil sige den del af adelen, som ikke bukkede under og sank ned i den ufri stand. Adelen var således ikke, som tidligere, udelukkende en krigerstand. To andre muligheder stod åbne: »rig Godsejer eller stor Statsmand, det er de Idealer, som Forholdene fører Adelen til«. Styrkelsen af kongemagten, som ifølge Erslev var en almen europæisk »Bevægelse«, fremskyndedes af Grevefejden. Adelens nederlag i denne strid: »maa have virket saa nedtrykkende paa hele Generationen, at denne for at være sikret for Faren fra Demokratiet fandt sig med nogenlunde Lethed i at opgive sine Stormandslyster og søge Tilfredshed dels udenfor Statslivet, dels i Staten som Kongens Medhjælper«. ³

¹ Kr. Erslev, anf. arb., herefter betegnet *Konge og Lensmand*, s. 6 ff.

² Sst., s. 13.

³ Sst., s. 3 ff, 76 ff, 202 ff. Citaterne er fra s. 160 og 207.

Hele Erslevs problemstilling er tydeligvis inspireret af den positivistiske videnskabs teori. Han tager udgangspunkt i nogle almene europæiske udviklingslove, ifølge hvilke alle tidens strømninger arbejder for styrkelsen af kongedømmet, og deducerer ud fra disse om forhold i Danmark. Et andet af positivismens karakteristika, som tydeligvis har inspireret Erslev, er kravet om en metode, der kan anvendes inden for alle videnskabsgrene, såvel de eksakte videnskaber som humaniora.⁴ Det kan derfor ikke undre, at han vælger lensvæsenet, med dets muligheder for at måle de ændringer der finder sted, med hensyn til lensmændenes forleningsvilkår i den undersøgte periode. Følgende citat illustrerer på udmærket måde Erslevs teoretiske og metodiske udgangspunkt: »Lensvæsenet (har) den sjældne og uvurderlige Egenskab, at det tillader en *positiv, næsten exakt* Behandling«.⁵ Der er ikke noget revolutionerende nyt i at konstatere at Erslev er inspireret af positivismen. Grunden til, at det fremhæves her, er at dette teoretiske udgangspunkt, ud fra hvilket udviklingen i Danmark søges indpasset i et europæisk udviklingsmønster, vil have en tendens til at styre forskeren hen imod et mål, som a priori er bestemt.

Hovedkonklusionen, at det var kongen og ikke adelen, der vandt mest ved sekulariseringen af kirkegodset, er blevet godtaget af de forskere, der senere har beskæftiget sig med problemet. Der er også enighed om, at den lenspolitik, der blev ført i ca. 50 år — fra midten af 1540'erne og frem til formynderregeringens ophør i 1596 — afgjort styrkede kronen og således afspejlede den magtforskydning, der var sket i tiden efter 1536.⁶ På et punkt er der dog delte meninger, nemlig i spørgsmålet om, hvorvidt det er rigtigt, at adelen stort set fandt sig i således at måtte opgive de fordele den havde haft ved den tidligere meget gunstige forleningsvilkår.⁷ Erik Arup, »Danmarks Historie II-B« (1932), mener, at selv en meget grundig kontrol fra en rentemesters side ikke, på grund af tidens mangelfulde regnskab, ville være i stand til at afsløre, om lensmanden på regnskab stak lidt i egen lomme. Med hensyn til lenene på tjeneste eller afgift, ville de stigende priser sørge for at de naturalier, lensmanden rådede over gav en indtægtsstigning. På trods af stramningen af vilkårene ved forleningerne, mener Arup således, at lensmændene fik hel, eller delvis økonomisk kompensation og derfor affandt sig med situationen.⁸ Det skal dog ikke forlede til at tro, at alt er den rene idyl. Rentemester Eskil Oxes afgang i 1557 sættes således i forbindelse med lensinstruksen af 2. juni 1557.⁹ Ifølge Arup var lensinstruksen Eskil Oxes og kansler Johan Friis' arbejde, og da rigsrådet reagerede kraftigt imod de skærpede krav i

⁴ Jvnf. Jes Barsøe Adolphsen & Steen Busck, *Kompendium i fagrelevant filosofi for historikere I*. 1974, s. 8 ff.

⁵ *Konge og Lensmand*, s. 13. Min udhævelse.

⁶ *Sst.*, s. 128 ff, 134, 183 ff. Vedr. nærmere detaljer henvises generelt til *Konge og Lensmand*.

⁷ Det er ikke alle der har ytret sig om emnet der er taget med i den følgende oversigt; formålet er at angive diskussionens hovedtendenser.

⁸ Erik Arup, *anf. arb.* s. 599.

⁹ *Lensinstruksen* er trykt i N. Kragh & S. Stephanii, *Christian III's Historie II*. Kbh. 1776-78, s. 261-265.

denne instruks var Eskil Oxe tvunget til at forlade rentemesterposten.¹⁰ Poul Colding har i »Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid« (1939) overtaget denne vurdering af rentemesterskiftet i 1557. Han hævder endvidere, at perioden fra ca. 1558 til 1562 betegner et tilbageslag i den monarkiske lenspolitik. Først i 1562-63, da kongen på grund af den spændte udenrigspolitiske situation ønskede flere penge til sin rådighed, kom der fart i reformerne igen. De mere eller mindre frivillige pauser med reformerne af lensvæsenet skyldes således, ifølge Colding, en opposition i selve rigsrådet.¹¹ Astrid Friis har sandsynligvis også på dette punkt — fortolkningen af rentemesterskiftet i 1557 — påvirket Erik Arup og derved også indirekte Poul Colding.¹² Hvorom alting er, Astrid Friis siger i »Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid« (1942), at adelens modstand imod den førte lenspolitik var stor, og at den kom til udtryk både i 1547 og 1557, begge gange med det resultat, at rentemesteren måtte gå af. Hun afviser samtidig påstanden om, at Grevens Fejde, på længere sigt, skulle have haft den pacificerende virkning på adelen, som Erslev hævdede.¹³ En afhandling af Frede P. Jensen »Omkring Peder Oxes Fald« (1979), der blandt andet indeholder en analyse af Astrid Friis' tese om begivenhederne i 1557, har vist, at grundlaget for denne er meget spinkelt. Den største anstødssten for adelen i 1557, var ifølge Astrid Friis lensinstruksens bestemmelse om, at lensmændene kun måtte oppebære 10 % af de uvisse indkomster.¹⁴ Frede P. Jensens analyse af forarbejdet til lensinstruksen har imidlertid ført til det resultat, at de 10 % af det uvisse ikke vedrører lensmændene, men derimod fogederne på lenene. Adelen har ligeledes haft lejlighed til at udtale sig om instruksens øvrige bestemmelser. Hele det skær af dramatik og alvorlige modsætninger, der ifølge Astrid Friis og for den sags skyld også Arup præger rentemesterskiftet i 1557, falder derved til jorden, og det samme er tilfældet med begivenhederne i 1547. Den mest plausible løsning på det problem, som allerede Erslev erkendte — at lensmændene kun sjældent fik 10 % af det uvisse¹⁵ — synes dermed at være givet af Frede P. Jensen.

Den første, der ud fra et marxistisk grundlag har behandlet perioden er Benito Scocozza, »Klassekampen i Danmarks historie, Feudalismen« (1976). Han peger på to ting, dels at det var i den samlede herremandsklasses interesse at statsmagten blev styrket og dermed var i stand til at beskytte adelen imod de ikke-privilegerede klasser samt landets ydre fjender, og dels at det stadig kunne være en relativ gunstig forretning for lensmændene. Adelen fandt sig derfor i den førte lenspolitik uden nævneværdig modstand.¹⁶ Ingen af de to argumenter repræsenterer noget egentlig nyt i forhold til den tidligere forskning. Det første kan findes

¹⁰ Erik Arup, *anf. arb.*, s. 555 f.

¹¹ Poul Colding, *anf. arb.*, s. 240 f., 243 f., 253 ff., 266.

¹² Jvnf. artiklen »Kansler Johan Friis' første Aar«, første gang trykt i *Scandia* VI:2. Lund 1933 og VII. 1934, s. 232.

¹³ Astrid Friis, *anf. arb.*, s. 1 f., 7.

¹⁴ *Sst.*, s. 101 f.

¹⁵ Konge og Lensmand, s. 149.

¹⁶ Benito og Scocozza, *anf. arb.*, s. 87, 186 f., 300.

hos Erslev¹⁷ og når det gælder spørgsmålet om hvorvidt lensmændene led tab eller ej, ses det at Arup har betrukket den sti en gang.

Idet jeg fuldt ud kan tilslutte mig Erslevs hovedkonklusion, at kongemagten blev styrket, bliver formålet at undersøge, hvordan det kan være, at lensreformerne gennemførtes uden, at det udløste en stærk reaktion fra adelens side. Jeg mener, at svaret eventuelt kan bero på, at det stadig efter reformerne kunne være en god forretning for dem der havde et len. På dette punkt er jeg dermed enig med henholdsvis Erik Arup og Benito Scocozza, når de antyder at reformerne ikke betød et stort tab for lensmændene.

2. Problemstilling

Kristian Erslev valgte lensvæsenet som analyseområde, da det gjaldt om at undersøge forskydninger i forholdet imellem kongemagten og adelen.¹⁸ Det rejser to spørgsmål, der begge berører hans metode:

1. Kan man konstatere magtforskydninger ud fra ændringer i lensvæsenet?
2. Hvis ja, hvilke forhold i lensvæsenet afspejler så disse magtforskydningers karakter og omfang?

Jeg er enig i, at lensvæsenet kan bruges til at belyse styrkeforholdet imellem kongemagten på den ene side, og adelen på den anden, og således kan anvendes som indikator. Med hensyn til det andet spørgsmål, er jeg af den opfattelse, at Erslev ikke har undersøgt alt vedrørende lensvæsenet, som måtte have interesse i denne sammenhæng. Han har nemlig ikke, som det skal argumenteres nærmere for senere, beskæftiget sig fuldt ud med, hvilken indflydelse reformerne havde på lensmændenes, og det vil sige adelens,¹⁹ nettoudbytte af lenene. Dette mener jeg til dels skyldes hans teoretiske udgangspunkt, der får ham til at koncentrere sig om »Tendensen mod Enevælden«,²⁰ mens han på den anden side undervurderer

¹⁷ Konge og Lensmand, s. 69 f.

¹⁸ Begreberne konge(n), kongemagt, kronen og centralmagt anvendes som synonymer. Både Erik Arup og Astrid Friis har stærkt betonet specielt kanslerembedet som værende mere eller mindre selvstændigt i denne periode i forhold til kongen. Erik Arup taler ligefrem om regeringer helt tilbage til 1280'erne (Danmarks Historie II-A, s. 17 ff.). Det er meget betænkeligt at overføre disse begreber der meget let giver associationer til det 19. og 20. århs. statsformer, med en montesquieusk tredeling af magten, i en lovgivende, udøvende og dømmende. Grænserne imellem de forskellige organer var utvivlsomt temmelig flydende i det 16. årh. Jeg anser kancelliet m.m. for at være instrumenter i kongens hænder, i princippet følgende de regler der var aftalt imellem adel og konge, snarere end selvstændige udøvende organer. Vedr. kancelliets arbejdsgang se endv. det i note 26 anførte arb.

¹⁹ Bestemmelsen om at kun adelen måtte få len, var ikke i tiden fra reformationen, og frem til Frederik III's håndfæstning i 1648 nedfældet i håndfæstningerne. Men i praksis blev princippet ikke fraveget. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie 2. udg. Kbh. 1947 (herefter: Dansk Retshistorie), s. 352. Jvnf. dog bestemmelserne i § 4 i Frederik II's og Christian IV's håndfæstninger, trykt i: Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. Aarsberetninger fra Geheimearchivet II. Kbh. 1856-1860. (Genoptrykt 1974), s. 96, 104.

²⁰ Konge og Lensmand, s. 4.

det, der bandt konge og adel sammen. Kongen og adelen var i kraft af deres næsten totale jordbesiddelse de eneste, der var af betydning, både i økonomisk og politisk henseende. Det var disse to parter — adelen i princippet repræsenteret ved rigsrådet — der skulle styre riget efter de nærmere fastsatte aftaler, der nedfældedes i håndfæstningerne, herremændenes privilegier ikke at forglemme. Og der var da heller ikke på noget tidspunkt i tiden 1536-1660, fra kongemagtens side gjort noget forsøg på at basere sin position på andre samfundsklasser end adelen, ligesom adelen heller ikke på nogen måde forsøgte sig med alliancer uden om kongemagten. Dermed er ikke sagt, at der ikke kunne være uoverensstemmelser både imellem konge og adel, og inden for adelens egne rækker, eller at en håndfæstnings bestemmelser ikke kunne brydes.

Som en følge af dette interessefællesskab, tror jeg ikke, at det er realistisk at forestille sig, at lensreformerne kunne gennemføres i det omfang det skete, hvis ikke den mest indflydelsesrige del af adelen var indforstået med det. Det betyder nødvendigvis ikke, at der ikke var en taber, og man kan her pege på den del af adelen, som enten ikke fik len, eller kun fik mindre len. Det var i høj grad disse, der i forbindelse med Frederik II's begravelse i 1588, klagede.²¹ Undersøger man, hvorledes det forholder sig med den klagende, menige adels forleninger, sammenlignet med rigsrådet, viser det sig således at mere end 70 % var uden len, mens til gengæld næsten 75 % af rigsråderne havde hovedlen.²²

Ganske vist skete der en stramning over for lensmændene i form af øgede afgifter på afgiftslenene samt mindre genanter på regnskabslene etc. Men da næsten alle lensmænd på de to typer len havde ret til en andel af lenets uvisse

²¹ Klagen og rigsrådets svar er trykt i: Aktstykker og Oplysninger, s. 18-25. Et af klagepunkterne (7) drejede sig om nedlæggelsen af de mindre len.

²² Klagen er dateret 6. juni 1588 og har 70 underskrifter. Indtil denne dato havde 13 af disse adelsmænd haft hovedlen, 15 havde haft mindre len og 42 havde ikke haft len. Af de 13, var der kun 6, der på klagetidspunktet, sad på et hovedlen, 1 havde et mindre len og 6 havde ingen len. Af de 15 der havde haft mindre len, var de 11 i besiddelse af et sådant, 3 havde ingen len og for 1 person kan det ikke oplyses med sikkerhed. Ud af de 42 personer der ikke havde haft len blev 11, for en kortere eller længere periode, lensmænd efter 1588. For 5 personers vedkommende hovedlensmænd, resten, d.v.s. 31, fik aldrig len. Nogle af de personer, der tidligere havde len, men ikke var i besiddelse af et sådant pr. 6. juni 1588, fik igen len senere. Rigsrådets svar af 14. juni 1588 har 19 underskrifter, 14 rigsråder sad på et hovedlen, de sidste 5 havde mindre len. Pr. 6. juni 1588 var forholdet således dette:

Menig adel:

Hovedlen:	6 = 8,6 %
Mindre len:	12 = 17,1 %
Uden len:	51 = 72,9 %
Ej oplyst:	1 = 1,4 %

Rigsråder:

Hovedlen:	14 = 73,7 %
Mindre len:	5 = 26,3 %

Både menig adels og rigsrådets forleninger er identificerede v.h.a. Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596). Kbh. 1879. (Herefter: Len og Lensmænd). Hele problemstillingen tangerer diskussionen om 'adelens forfald'. Den seneste forskningsoversigt vedrørende dette findes i Knud J. V. Jespersens disputats, Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650. Odense 1977, s. 11 ff. Om den stigende differentiering inden for adelsklassen se dette værks kapitel VI, Den adelige godsfordeling 1540-1650.

indkomster, d.v.s. sagefald, stedsmål med mere,²³ må man, for at få et mere præcist indtryk af, hvorledes reformerne påvirkede lensmændenes udbytte af lenene inddrage den uvisse del. Der var en tendens til at sænke denne andel af det uvisse, men da lenene samtidig, som en direkte følge af rationaliseringen inden for lensvæsenet, i mange tilfælde blev væsentlig større, idet man lagde smålen til hovedlenene, kan man ikke ud fra dette sige noget om, hvordan den uvisse indkomst udviklede sig kvantitativt. Et større len vil i de fleste tilfælde betyde en stigning i den uvisse indkomst, og en nedgang i lensmændenes andel af det uvisse fra for eksempel halvdelen til en trediedel, kan derfor ikke tages som udtryk for, at lensmanden nødvendigvis får mindre. Hvor stor var den uvisse indkomst i det hele taget på lenene? Var den faldende eller stigende i perioden? Hvor meget betød den uvisse indkomst for lensmanden med hensyn til hans samlede indtægt af lenet? Gav det mon lidt eller meget at være lensmand?

Erslev undersøgte ikke disse ting nærmere, men for at få et totalt billede af de økonomiske konsekvenser, lenspolitikken fik for adelen, må den uvisse indkomst inddrages. Og der findes kilder der kan belyse omfanget af de uvisse indkomster,²⁴ nemlig lensregnskaberne, eller snarere de dertil hørende »Korte Ekstrakter«. Det er således muligt, for en del af perioden, nærmere bestemt 1560'erne og frem, at bestemme den uvisse indkomst. Først når de fulde økonomiske konsekvenser ved reformerne er belyst, kan spørgsmålet, om hvorfor adelen i det store og hele ikke reagerede imod den førte politik, besvares. Men inden behandlingen af kilde-materialet, hvorunder også skal omtales de metodiske problemer det måtte rejse, skal der nærmere gøres rede for, hvorledes den uvisse andel adskiller sig fra lensmandens øvrige lønandele, og endelig gives en bestemmelse af hvad det uvisse omfattede.

3. *Lensmandens aflønning*

De to arter af len, der falder inden for denne undersøgelse, kan deles i to »ideal-typer«, regnskabslen og afgiftslen. Den omfatter endvidere kun hovedlen, det vil sige len, hvortil der hører et eller flere herreder. Frie len, også kaldet tjenestelen, og pantelen er ikke taget med; på disse len var lensmanden så at sige sin egen herre, og hele overskuddet tilfaldt ham selv. Der fandtes »rene« afgiftslen og regnskabslen, såvel som kombinationer af de to typer.²⁵ Forleningsvilkårene nedfældedes i lensbreve, hvis bestemmelser nu primært er overleveret os i kopibøgerne. Da lensbrevene tilhører kategorien »åbne breve«, findes de i de såkaldte »Registre«.²⁶ Det, der interesserer i denne forbindelse, er bestemmelserne om lensman-

²³ For en nærmere definition af de uvisse indkomster, se nedenfor s. 370 ff.

²⁴ Erslev siger i *Len og Lensmænd*, s. III at »det ikke er muligt at opgive de uvisse Indtægters højst varierende Beløb«. Det er ikke helt i overensstemmelse med sandheden, idet netop lensregnskaberne og de »Korte Ekstrakter« indeholder oplysninger om dette.

²⁵ Jens Engberg har i *Dansk finanshistorie i 1640'erne*, Århus 1972, (herefter: *Dansk finanshistorie*), s. 153 f. opstillet 8 typer af forleningsformer. Også for det 16. årh. gjaldt om ikke alle, så de fleste af de 8 forleningsformer.

²⁶ For en nærmere beskrivelse af arbejdsgangen i kancelliet, se Frede P. Jensen, *Frederik II og hans kancelli*. Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie. Kbh. 1978, s. 22 ff.

dens aflønningsform.²⁷ På afgiftslenene er det for det meste formuleret på den måde, at lensmanden, imod at betale en afgift i penge eller naturalier, må beholde den visse indkomst af lenet;²⁸ af denne skal han så udrede løn til folkene m.m. I Manderup Parsbergs forleningsbrev af 23. september 1576 til Hammershus hedder det for eksempel: »Och hūis der offüer er aff for^{ne} visse Rennthe maa hand for seg thil hans och thil Slotzfolkenis theris vnderholdning och løn, yde och beholde«. Om det uvisse, at han skal gøre godt rede og regnskab: »for ald hūis Wūisse Rennthe ther paa landet falde kand, hūor aff hand hallffdelen for sin vmage maa nyde och beholde«. Told, sise og vrag tilfalder alene kongen. Formuleringer som: »skall hannd Self müe beholde« eller »for seg maa beholde« og »for sig sielff skall müe beholde« anvendes også i forbindelse med lensmandens andel af det uvisse.²⁹ Det, der bliver tilbage af det visse, når afgiften er betalt, går således til løn og underholdning, både til lensmanden selv, og det øvrige folkehold. Formuleringerne vedrørende den uvisse andel må imidlertid tolkes på den måde, at det hele tilfaldt lensmanden alene. I alle tilfælde turde det være klart, at det uvisse må have været af betydning for lensmændenes samlede indtægt, i det mindste på afgiftslenene.

På regnskabslenene var der efter tysk forbillede i overvejende grad indført genanter, en fastsættelse af de naturalier og penge, der måtte anvendes til løn og underhold af lensmanden og slottets daglige folk, foder til heste og andre udgifter i forbindelse med slottets drift. Genanten blev fratrukket lenets visse indkomst, og det, der blev til overs tilfaldt kongen. Formuleringerne vedrørende lensmandens uvisse del er stort set de samme som på afgiftslenene. »Huoraff wij naadigst haffüer Beuilgz hannom for sin vmage oc besuerringh thenndt thiende Partt« eller »Huor aff wij Naadigst haffuer beuillgt for^{ne} Offue Lunge att bekomme thend thridie partt«,³⁰ alt sammen under forudsætning af gode regnskaber. Igen må man konkludere, at det uvisse var af stor vigtighed for lensmanden.

²⁷ Normalt kan man vedrørende lensbestemmelserne anvende Kancelliets Brevbøger, men da de ikke angiver den fulde ordlyd af brevene, har det i denne forbindelse været nødvendigt at gå til det primære materiale. Principielt til de originale lensbreve, da dette i de fleste tilfælde imidlertid ikke er muligt til Registrerne. Både de originale lensbreve samt Registrerne, som er inddelt geografisk i, »Jyske«, »Sjællandske« etc. findes i Rigsarkivet. I nogle tilfælde er de originale lensbreve vedlagt lensregnskaberne, ellers kan de findes i: Danske Kanc. B 167 (1572-1660). Diverse originale Lensbreve og originale kgl. Missiver til Lensmænd. 6 pk. - Danske Kanc. B 164 (1572-1660). Diverse Breve, Dokumenter og Akter sagligt ordnede. II Len og Forlening.

²⁸ Den visse indtægt, var i modsætning til den uvisse, kendt på forhånd.

²⁹ Forleningsbrev til Manderup Parsberg på Hammershus 1576 23/9. Danske Kanc. B 164 - Forleningsbrev til Niels Joensen på Hald 1573 25/9 og 1582 9/7. Danske Kanc. B 167. - Forleningsbrev til Bjørn Andersen på Århusgård 1574 25/9. Jyske Registre 1, 1572-77. De forskellige kilder vedr. bestemmelserne af både vist og uvist er ikke undersøgt i fuldt omfang. Formålet er at give nogle eksempler, ikke at gennemgå alle kilder der måtte indeholde noget om dette.

³⁰ Forleningsbrev til Valdemar Parsberg på Skanderborg 1597 12/4. Jyske Registre 6, 1596-1613. - Forleningsbrev til Ove Lunge på Alborghus 1593 31/8. Jyske Registre 5, 1588-96.

Forskellen imellem de to lønandele, der hidrører fra den visse og uvisse indkomst, ligger tilsyneladende kun deri, at den sidstnævnte svinger fra år til år, medens den første er kendt på forhånd. Der er intet der peger i retning af at det uvisse var af mindre betydning for lensmændene, set i forhold til det, der tilflød dem fra den faste årlige indtægt, hverken på afgiftslenene eller regnskabslenene.³¹

4. Bestemmelse af den visse indkomst eller rente

De afgifter, der tilfaldt en ejer af et jordegods, kan sammenfattes under begrebet »jordegods' herlighed« eller slet og ret herlighed. Arent Berntsen inddeler i »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed« (1656) denne herlighed i tre dele.³² Den første er landgilde, gæsteri m.m., disse er de visse, eller sikre indkomster, som er optegnet i jordebogen. Den anden hovedpart »holdis for ald u-visse Indkombst / som er Stædsmaal eller Fæste / Bygsel / tredie Aars Tage / Landboevexel / Hosbondhold / Landbohold / eller kiendelse / Oldengield / Sagefald / oc Røming / Førloff / Drifft / Vrag / Vindfelder / oc ald dend Indkomst / alle andre Accidentier kand med føre / hvilcke indkombster ocsaa icke kaldis / u-visse / fordi / eller som de / i dem selff ere gandske feilbare / at de jo kunde hende / men alleene neffnis u-visse / fordi tiden / udi hvilcken slig tilfald (saadan Indkomst følger) kunde hende / icke haffver sin ordinarie visshed / saa oc en deel derfore / at med Indkomstens Summa / icke heller altid er lige / men gemeenlig efter Personner Sagernis oc tilfalds beskaffenhed / rættis oc lempis / formedelst hvilcken u-lighed oc samme Indkombstis u-vished / kand herom udi Skiffter oc kiøb / ingen beregning giøris«. Den tredje del omfatter bl. a. birkeret, jus patronatus, ægt og arbejde.³⁴ *Det er disse ovenforanførte uvisse poster, der bærer denne betegnelse, dels fordi deres forfaldstid ikke kendes, og dels fordi deres størrelse kan svinge, eller nærmere bestemt værdien af dem, der er hovedtemaet for denne undersøgelse.*³⁵

Stedsmål, gårdfæstning eller indfæstning, er betegnelsen for den afgift, en fæster betalte for at tage en gård i brug, betalingen var hovedsagelig i penge

³¹ På begge lenstyper havde lensmændene endvidere ofte ret til gæsteri, avlen af ladegården, samt affødningen (dyrenes afkom) af samme. Da det ikke er muligt, nærmere at bestemme værdien af dette må det udelades. Det skal dog nævnes at lensmanden på Dragsholm i 1645 opgav værdien af ladegårdens avl til 241 rdl. (Dansk finanshistorie, s. 159), hvilket svarer til 6 % af bruttoindtægten. Og formodentlig har beløbene i slutningen af 1500-tallet heller ikke været helt uden betydning i det samlede billede. Der skal heller ikke kommes nærmere ind på de forpligtigelser den enkelte lensmand havde, f. eks. i form af rostjeneste af lenet, men blot anføres at de i store træk afhang af lenets størrelse. Jeg formoder derfor at byrderne relativt var lige store på lenene og derfor kan holdes som konstante størrelser.

³² Arent Berntsen, anf. arb. Den anden bogs anden part, s. 78 ff.

³³ Sst., s. 80. Nogle af de poster, Arent Berntsen oprems, anvendes kun i Norge.

³⁴ Sst., s. 80 f. Vedr. birkeret og jus patronatus se Dansk Rets historie, s. 391, 405, 414 ff.

³⁵ På nogle len, f. eks. Varberg og Silkeborg, fik lensmanden en brøkdelt af de sten der brændtes i teglovnene på lenet. Iflg. Arent Berntsens definition er det ikke egentlige uvisse indkomster. Men i det mindste i det undersøgte materiale er det betragtet som sådant.

eller øxne.³⁶ *Husbondhold* var den jordegne bondes afgift til kongen ved ejerskifte, den betaltes for det meste i penge.³⁷ *Sagefaldet*, som oftest betaltes i penge og øxne, udgjorde sammen med stedsmålet og husbondhold den største del af det uvisse. Sammensætningen af de forskellige uvisse indkomster, samt en bestemmelse af hvilke, der var størst, kan udledes direkte af kilderne.³⁸ Der er ikke gjort noget forsøg på, nærmere at udregne hvor meget stedsmål, sagefald og husbondhold (det sidste må nærmest betragtes som en art stedsmål for selvejerbønderne),³⁹ udgjorde af det samlede uvisse, men skønsmæssigt tegnede det sig for op imod 80-90 %.⁴⁰ Dette gælder dog kun i de tilfælde hvor der ikke var oldengæld, som også, i det mindste i de skovrige egne, vejede godt til. *Oldengæld* betaltes med svin eller penge, til tider også med korn. Afgiften betaltes kun i de år bønderne havde svin på olden i skovene.⁴¹ *Førlov* betaltes, når en fæster efter lovlig opsigelse rejste fra sin gård, eller når noget af fæsterens private arvegods blev fjernet fra gården af arvinger.⁴² *Rømningsgods* var det gods, en rømningsmand efterlod på sin gård, *drift* betegnelsen for kvæg med videre som strejfede, og som tilfaldt den på hvis jord det blev fundet, *vrag* var diverse former for strandingsgods, *vindfælder* refererer til væltede træer som solgtes til brænde.⁴³ Ud over disse nærmere omtalte uvisse poster nævnes i det undersøgte materiale: *forbrudt gods*, *græsgang*, *skov som er solgt og bøndersønner, som er købt løs*.⁴⁴

Det ses, at omfanget af de forskellige uvisse indkomster afhang af 'naturgivne' faktorer. Oldengæld og vindfælder kan kun optræde, hvor der er skov, og jo mere desto bedre. Vrag er af størst betydning i de kystlige egne og stedsmål og sagefald, må formodes at være nogenlunde ligefremt proportionalt med befolkningstallet.

II. METODE OG KILDER

1. Afgrænsning

Tendensen gik, som nævnt i indledningen, imod en udvidelse og styrkelse af hovedlenene, på de mindre lens bekostning, og det er da også kun hovedlenene, der behandles i det følgende. *Tidsmæssigt* strækker undersøgelsen sig i princippet fra 1557 og frem til ca. 1598. Udgangspunktet er valgt af flere årsager, det er dels fra dette år vi har en lensinstruks, og selvom der ikke er grundlag for at tolke den så drastisk som det tidligere er sket, er det dog stadig naturligt at tage

³⁶ Arent Berntsen, anf. arb. 2. bog 2. part s. 121-28. - Hans Fussing, Herremænd og Fæstebønder. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600. Kbh. 1942, s. 69-78.

³⁷ Arent Berntsen, anf. arb. 2. bog 2. part, s. 128 f. Dansk Retshistorie, s. 479 ff.

³⁸ Se nedenfor s. 370 ff.

³⁹ Dansk Retshistorie, s. 479.

⁴⁰ Baseret på følgende tre len: Helsingborg, Roskildegård og Silkeborg.

⁴¹ Arent Berntsen, anf. arb. 2. bog 2. part, s. 132.

⁴² Sst., s. 130 f. - Hans Fussing, anf. arb., s. 307 f.

⁴³ Arent Berntsen, anf. arb. 2. bog 2. part, s. 131 ff.

⁴⁴ Eksemplerne er hentet fra Roskildegård. Det må dreje sig om bønder der er købt fri af vornedskabet. - Se endv. note 35.

udgangspunkt i året for udstedelsen af disse yderst detaljerede bestemmelser, der på udmærket måde afspejler bestræbelserne på at få mere kontrol med lensvæsenet. Samtidig er det i Frederik II's regeringstid, at størstedelen af centraliseringen finder sted.¹ Og sidst, men ikke desto mindre nok så vigtigt, kildematerialet før 1557 er meget beskedent, så det er på sin vis at gøre en dyd af nødvendighed. Da formynderregeringen på forhånd må tiltrække sig opmærksomhed, idet der netop i disse år var mulighed for en »adelig reaktion«, er tiden umiddelbart efter Christian IV's tiltrædelse som fuldt myndig regent valgt som slutpunkt. *Geografisk* omfatter den provinserne øst for Øresund, det vil sige Skåne, Halland og Blekinge, det nuværende Danmark, exclusive de herreder, der i det nuværende Sønderjylland lå til Slesvig. I det store og hele er Erslevs indeling i »Danmarks Len og Lensmænd« fulgt, når undtages Gotland og Øsel. Ifølge »Danmarks Len og Lensmænd«, var der i tidsrummet 1513–1596 ialt 106 selvstændige hovedlen. Mange af disse var enkelte herreder, som førte en omskiftelig tilværelse, snart var de selvstændige, og snart lagdes de under andre hovedlen. De 106 hovedlen er således ikke udtryk for det antal der rent faktisk eksisterede fra 1513 og frem til 1596, men derimod en oversigt, med herredet som enhed, over de kombinationer af forleninger der fandt sted i perioden. Går vi til tiden efter 1557, var flere af de oprindelige len nedlagt og samlet under andre, og antallet af kombinationer er derfor ikke 106, men 77. Opgaven bliver altså at undersøge hvor meget disse 77 hovedlen gav i uvis indkomst fra 1557 og frem til ca. 1598. Ændringer i lenenes geografiske udstrækning, nye lensvilkår etc. findes i Erslevs to værker, »Danmarks Len og Lensmænd« samt »Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660« (1885) og »Kancelliets Brevbøger«, hvilke tre værker der henvises til vedrørende de enkelte lens historie.

2. Ekstrakterne

Oplysninger om lenenes indtægter og udgifter findes i lensregnskaberne. Lensregnskaberne er inddelt i 4 rækker: a. Regnskaber, b. Jordebøger, c. Ekstraskattemandtaller og d. Kvittanciarumbilag.²

Selve regnskaberne giver rige oplysninger, ikke kun om rent økonomiske forhold, men også andre sider af tilværelsen. Social-, kultur- og retshistoriske emner kan belyses, for lokalhistorikeren er de ligeledes af stor værdi.³ Der er bare en kedelig ting ved dem, de fleste regnskaber fra det 16. årh. er kasserede! Til gengæld har vi de såkaldte »Korte Ekstrakter« til vor rådighed.

Der findes bevaret 30 ekstraktbind, begyndende med året 1570. Hvert bind indeholder korte ekstrakter og forklaring af de lensregnskaber, der er reviderede

¹ Konge og Lensmand, s. 176.

² Rækkerne er nærmere specificerede i Thelma Jexlev, *Lensregnskaberne – en oversigt*. Kbh. 1978, s. 575 f.

³ For eksempler herpå: Thomas B. Bang, *Lensregnskaberne og deres benyttelse som historisk kilde*. Fortid og Nutid 1. Kbh. 1914–16, s. 141–160; Hans Fussing, *Stiernholm len 1603–1661. Studier i krongodsets forvaltning*. Det kgl. da. vidensk. selsk. skrifter: Historisk-Filologiske skrifter 3 Nr. 1. Kbh. 1951, s. 1–312.

i rentekammeret i det år, eller den periode, der er anført på de enkelte bind. For eksempel står der på det bind, der bærer årstallet 1574: »Extracter paa huis Regenschaffuer aff Kronenns Lhenn vdi Danmarck Norge och førstendomitt som ere hørt och quiteret Anno 1574«. De fleste regnskaber i dette bind vedrører perioden 1573/74, men det indeholder tillige regnskaber for enkelte len for årene 1571/72 og 1572/73.

De første 10 ekstraktbind er sandsynligvis udarbejdede i renteriet, imens bindene fra omkring 1580 og frem er udarbejdede på lenene, som derefter har indsendt dem til rentekammeret, hvor de er blevet samlet i bind.⁴ Hvert af disse ekstraktbind er i folioformat, for det meste ført med let læselig hånd. Først kommer de sjællandske len, derefter i den nævnte rækkefølge Fyn, Lolland-Falster, Langeland, Nørrejylland, Bornholm og til sidst provinserne øst for Øresund samt Gotland, Norge og fyrstendømmerne. Bindene er paginerede (med senere hånd), dog således, at kun højresiderne er forsynede med numre. For en nærmere identifikation har jeg derfor valgt at betegne venstresiderne med et »b«. I praksis vil det sige at første blad består af side 1 og 1b, og så fremdeles. Regnskabsåret gik oftest fra Philippi Jacobi — det vil sige den 1. maj — til samme dag næste år. Men andre skæringsdatoer kendes også, på Dragsholm, Kronborg og Frederiksborg begyndte man således det nye regnskabsår ved påske. Fra midten af 1590'erne gik man over til at sætte 1. maj som skæringsdag på samtlige len. Antallet af reviderede len varierer i de forskellige ekstraktbind,⁵ ligesom oplysningerne generelt er mest udførlige i bindene fra slutningen af 1570'erne og frem. Ved henvisninger benyttes iøvrigt ekstraktbindenes nummer.

Det er ikke muligt at få oplysninger fra alle len i alle år, men i så godt som alle de tilfælde der findes tal til at belyse den uvisse indkomst, findes de i ekstraktbindene. Det er således næsten udelukkende tallene fra de korte ekstrakter, der ligger til grund for tabellerne. Kun i ca. 10 tilfælde har selve lensregnskabet foreligget, men til gengæld ingen ekstrakt. I de tilfælde, hvor der både er et regnskab og en ekstrakt er den sidstnævnte kildegruppe benyttet. Stikprøver, hvor de to kildegrupper oplysninger om det uvisse er sammenholdt, har nemlig ikke vist uoverensstemmelser. Jeg har derfor fundet det forsvarligt at bruge ekstrakterne, hvorved materialet samtidig bliver ensartet. I ekstraktbindene er skiftevis anvendt benyttelsen »Korte Extracter« og »Extracter«, disse vil også blive benyttede i det følgende.

Ekstrakterne giver, ligesom de egentlige regnskaber, et væld af oplysninger. De fleste er af økonomisk art, for eksempel i form af meddelelser om priser og takster på varer, om lønninger til folk med mere. Diverse transaktioner imellem kronen

⁴ Thelma Jexlev, *anf. arb.*, s. 573 f. — I Christian III's tid udskiltes dele af finansforvaltningen fra kancelliet til et renteri — også kaldet rentekammeret. Rentekammeret var »hovedkasse og hovedbogholderi« for riget ligesom revision af lensregnskaberne foretoges af dette. *Dansk Retshistorie*, s. 340 f. Frede P. Jensen, Frederik II og hans kancelli. Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie. Kbh., s. 17 f.

⁵ Beskadigelser af bindene kan også medvirke til at antallet svinger. Ekstraktbindene er imidlertid bevaret næsten intakte og kun i ét tilfælde, i bind 23, er et len gået tabt m.h.t. det uvisse. Det drejer sig om Kalundborg len 1591/92.

og købmænd, som ikke kan belyses fra rentemesterregnskaberne, kan også følges via ekstrakterne.⁶ Da de 30 bind imidlertid udgør et kolossalt kildemateriale er det, med undtagelse af oplysningerne om det uvisse, læst kursorisk. Med hensyn til priser og takster, samt mønt, mål og vægt har jeg forsøgt at gå lidt mere i dybden, da disse har direkte betydning for de beregninger, det er nødvendigt at foretage med de forskellige naturalier. Det betyder på ingen måde at de er undersøgt i hele det omfang det er muligt, for det er de langt fra.

3. Ekstrakternes opbygning

Ekstrakternes opbygning svarer stort set til de egentlige lensregnskabs.⁷ Der kan optræde forskelle på det samme len fra det ene år til det andet, og naturligvis også mellem de forskellige len indbyrdes. Som eksempel på de hovedprincipper der fulgtes i opbygningen af ekstrakterne er Kalundborg len 1583/84 valgt.

Ekstrakten fra det pågældende regnskabsår findes i bind nr. 15 på siderne 37–59b. Som indledning står der på side 37: »Enn Kort Extract oc forklaring Paa Herman Jüells Regenschaff Aff Kallündborg slott, fran Philippi Jacobi dag Anno 1583 oc till Philippi:Jacobi dag Año 1584«. Selve regnskabet er derefter inddelt i en indtægtsside og en udgiftsside, hvorefter overskuddet opregnes. Som det første på indtægtssiden figurerer penge og naturalier, der er overført fra forrige års regnskab, derefter kommer jordebogens forskellige indtægter i form af landgilde, gæsteri o.s.v. Herefter følger penge oppebåret for solgte varer, de uvisse indtægter, samt told og varer købt for penge. Summen af alle disse forskellige poster opregnes derefter på side 42b–43; her som de fleste andre steder, først pengene og derefter naturalierne. Naturalierne spænder over et meget bredt felt, og hver art opregnes for sig. Efter dette følger udgiftssiden, hvor det anføres, hvorledes indtægterne er anvendt. Først nævnes diverse udgifter til sild, torsk m.m. Derefter varer, der er forsendt til Københavns Slot, diverse udgivet til skibsfetaltje, dyr der er selvdøde, løn og kost til folk der har arbejdet på lenet. På side 50b–51 er Herman Juels genant anført og endelig har vi på side 51 hans andel af det uvisse: »Thillregnett Herman Jüel for thiende parthen aff wuisse Renthe«. I dette tilfælde er det uvisse opført ved siden af genanten, men i flere tilfælde, navnlig i 1570'erne, er de to slået sammen. I disse må man først fratrække genanten, der er anført i »Kancelliets Brevbøger«, for at kunne bestemme det uvisse.⁸ Efter det uvisse følger diverse udgifter, for eksempel løn til høstfolk, foder i form af korn til gæs og høns, dyr der er slagtet på slagteriet. Endvidere optræder penge for varer, som er solgt, og naturalier, der er købt for penge også

⁶ I 1578 leverede Frederiksborg/Kronborg f. eks. korn, smør og ost for 5.654 dlr. til borgmester Hans Olsen og rådmand Albert Albertsen i København. Ekstr. bd. 11, s. 128 b. Rentemesterregnskaberne dækker ikke samtlige kronens indtægter og udgifter. En stor del var i naturalier, der anvistes på lenene og således gik uden om den centrale »kasse«. – For en nærmere diskussion af problemerne vedr. kronens indtægter og udgifter se oversigt i Dansk finanshistorie, s. 16 ff.

⁷ Vedr. lensregnskabernes opbygning, Thelma Jexlev, anf. arb., s. 575 f.

⁸ Det gælder f. eks. for Helsingborg, Kalø og Riberhus i begyndelsen af 1570'erne.

under udgifter. Dette forhold, at nogle ting posteres både som indtægt og udgift og dermed vanskeliggør en tydning af de enkelte regnskaber, er en ting, man må tage højde for, når man arbejder med lenenes indtægter og udgifter.⁹ Til sidst fås summen af samtlige udgifter, og regnskabet slutter med en »status«: »Lignedt oc Lagt forschreffne Vdgifft Emod Indtegthenn Bliffuer igien Beholdnnths som Herman Jüel Widere Schall stande Kon:Matt: till Rēg ^{sp} for«. Under det sidste punkt noteres endvidere forskellige oplysninger vedrørende eventuelle mellemværender imellem lensmanden og kongen. Det kan dreje sig om en mangel i genanten, om et lån til kongen eller vice versa, og meget andet. Bemærkninger fra rentekammeret om regnskabet kan ligeledes figurere her,¹⁰ ligesom eventuelle reguleringer af regnskaber fra tidligere år.

Oplysningerne er yderst detaljerede, på Kalundborg len er der således i tiden 1583-84 givet hundene brød af 8 skp. mel, ligesom der på slottet er slidt 4 par hørgarnslagner og 20 blågarnslagner.¹¹ Disse meget minutøse optegnelser illustrerer med al ønskelig tydelighed de bestræbelser, man fra centralmagtens side gjorde sig for at få oversigt over økonomien på lenene.

4. Anvendelse af ekstrakterne som kilde

Under indtægten fås lenets samlede uvisse indkomst, går vi til udgiftssiden får vi den del af det uvisse, der tilfaldt lensmanden. I eksemplet fra Kalundborg er alt det uvisse slået sammen under et. Men man kan også i nogle tilfælde finde andelen af sagesald, stedsmål o.s.v. anført hver for sig.¹² Det er de tal, der figurerer som kongens udgift til lensmanden, der i det omfang det er muligt,¹³ ligger til grund for beregningerne i denne undersøgelse, idet disse er det sikreste vidnesbyrd om, hvor meget der reelt tilfaldt lensmanden. Hvad enten ekstrakterne er udarbejdede på de enkelte len, eller i rentekammeret, afspejler oplysningerne de »officielle« tal fra lenene. Diverse fejl opstået ved at skriveren har skrevet forkert, eller at der er regnet galt, kan selvfølgelig ikke afvises,¹⁴ men det er nok ikke her de største farer ved at benytte materialet ligger. Den største usikkerhed ligger snarere i, at regnskaberne fra lenene ikke nødvendigvis er udtryk for, hvor meget der rent faktisk er indkommet på lenene. Nogle af de uvisse indtægter kan være udeladt, og gået direkte i lensmændenes eller diverse fogeders lommer.¹⁵ Det er ikke muligt at beregne, hvor meget, der gik uden om regnskaberne, men at noget

⁹ En diskussion af dette findes i Thomas B. Bang, *anf. arb.*, s. 143 f.

¹⁰ F. eks. regnskabet for Riberhus 1583/84. Ekstr. bd. 15, s. 296-296b. Se yderligere Tabel 1, note 17.

¹¹ Ekstr. bd. 15, s. 53, 54b.

¹² Det var f. eks. tilfældet på Skanderborg len. Ekstr. bd. 22, s. 222b. m. fl.

¹³ På bl. a. Roskildegård og Frederiksborg/Kronborg er lensmandens andel ikke (i nogle år) udspecificeret. I disse tilfælde er hans uvisse part beregnet som en brøk af den samlede indkomst.

¹⁴ Jvnf. Tabel 1, note 6 og 13. Sammentællingsfejl findes f. eks. på Nyborg len 1585/86. Ekstr. bd. 18, s. 249 hvor der er regnet 10 dlr. galt i en kolonne.

¹⁵ På Malmøhus er det således ridefogederne der aflægger regnskab vedr. det uvisse. a. Regnskab, Malmøhus 1565/66.

gjorde det er overvejende sandsynligt. Bestemmelserne i lensbrevene om, at lensmanden skal gøre godt regnskab og rede for det uvisse, kan tyde på at faren for at ikke alt blev bogført i allerhøjeste grad var til stede.¹⁶ Hvis de uvisse indtægter først var ført ind i regnskabet skulle revisionen nok gøre sit til at kongen fik sin del.¹⁷ Man kan af samme årsag konkludere, at de beløb man får via ekstrakterne er minimumstal, idet ingen besindig lensmand vil opgive mere end der er indkommet på lenet, og at lensmandens indtægt derfor kan tænkes at være højere end det de »officielle« tal indicerer.

5. Endeligt undersøgelsesområde

Sammenholder man de 77 hovedlen, som undersøgelsesområdet i indledningen til dette afsnit blev afgrænset til, med de bevarede ekstrakter og regnskaber fra lenene, viser det sig, at der kun er bevaret oplysninger for 38 af de 77 len. I praksis fremkommer de 38 len på følgende måde. Samtlige 77 hovedlen er konfronteret med oversigten over lensregnskaberne, og dette har altså elimineret 39 len, for hvilke der ikke er bevaret regnskaber. De resterende 38 len er derefter gennemgået kronologisk i ekstrakterne, og den uvisse indkomst til lensmanden er skrevet ud fra disse. For tre lens vedkommende, nemlig Halmstad, Abrahamstrup og Bøvling, viste det sig, at der intet meddeltes om den uvisse indkomst til lensmændene, og disse tre len er derfor udgået. På Halmstad og Abrahamstrup skyldes det simpelthen det forhold, at lensmanden, i de år der er bevaret kilde-materiale, var på løn uden uvist. På Bøvling len er der regnskaber for årene 1569/70 og 1570/71, men ingen af disse indeholder oplysninger om det uvisse. Gennemgangen af ekstrakterne har iøvrigt betydet, at eventuelle mangler i oversigten alligevel er kommet med i selve undersøgelsen.¹⁸ De 35 undersøgte len er disse:¹⁹

Skåne: Helsingborg, Landskrona og Malmöhus.

Bornholm: Hammershus.

Halland: Laholm, Halmstadherred og Varberg.

Blekinge: Sölvisborg.

Sjælland: Tryggevælde, Frederiksborg, Kronborg, Roskildegård, Dragsholm, Kalundborg, Antvorskov, Sorø Kloster, Vordingborg og Stege.

Falster: Nykøbing.

Lolland: Alholm og Ravnsborg.

Fyn: Nyborg og Odensegård.

Langeland: Tranekær.

Jylland: Skanderborg, Silkeborg, Arhusgård, Akær, Dronningborg, Kalø, Hald, Ålborghus, Ørum, Riberhus og Koldinghus.

¹⁶ Bestemmelserne om klare regnskaber er nærmest standardformularer i lensbrevene. – Hans H. Fussing, Herremænd og fæstebonde, anfører på s. 366 f. diverse eksempler på fogeders muligheder for svig.

¹⁷ Kritisable punkter blev nedfældet i de såkaldte antegnelser. Antegnelserne er vedlagt de egentlige lensregnskaber.

¹⁸ F. eks. mangler i oversigten ekstrakterne fra Tryggevælde i bind 5, Stegehus i bind 30 og Riberhus i bind 2.

¹⁹ Den geografiske rækkefølge svarer til den i Len og Lensmænd.

Som det ses af fordelingen af de 35 len, er den rimeligt repræsentativ for landet som helhed. Skåne, Halland og Blekinge må siges at være repræsenteret af de største og vigtigste len. For Sjællands vedkommende havde man for eksempel også gerne set København, Holbæk og Korsør, men det er ikke muligt. Lolland-Falster er også godt dækket ind. Lidt flere oplysninger fra Fyn havde også været rart, for eksempel Hindsgavl eller Hagenskov, til gengæld har vi Tranekær på Langeland. De største jyske len er også med, dog mangler len som Bygholm (Stjernholm) og Skivehus. Alt i alt må det dog siges, at de 35 len, næsten alle som et, er blandt de væsentligste og største af de danske len.

Det ældste regnskabsår for hvilket der findes oplysninger er Riberhus 1562/63 (i et egentligt lensregnskab), men for de fleste lens vedkommende skal man frem til ca. 1570/71. Selve lensregnskaberne giver ellers ikke normalt nogen hjælp der, hvor ekstrakterne svigter. Der findes enkelte regnskaber fra 1540'erne og begyndelsen af 1550'erne, men ingen videre fra 1557 og frem til 1570 til at dække de regnskabsår, som ekstrakterne ikke kan klare.²⁰ Der er imidlertid noget, der tyder på, at det væsentligste vedrørende lensreformerne ikke fandt sted i tiden 1557-70, for hvis dette var tilfældet, var man jo ilde faren. Perioden ca. 1558-1562 er af Poul Colding betegnet som et monarkisk tilbageslag, hvor den nye konge for at vinde gunst gav adelen gode lensvilkår. Først i 1562-63 skete der et omsving, og der kom atter fart over reformerne. Til gengæld betød syvårskrigen 1563-1570, med dens stadig større krav om penge til lejetropper, at reformerne måtte vige til fordel for andre, kortsigtede forsøg på at få likvide midler, hvilket blandt andet betød, at lenene pantsattes til adelen; eller at kongen for at undgå for stærk adelig opposition var nødt til at byde lensmændene gunstigere vilkår. Der er derfor meget, der taler for at det først er i tiden omkring 1570 og frem, at lenspolitikken virkelig førtes ud i livet.

III. LENS MÆNDENES UVISSE INDKOMST

1. Den årlige uvisse indkomst på lenene

Undersøgelsens resultater foreligger for en stor del i tabelform. Der skal derfor generelt henvises til disse tabeller som er grundlag for dette og følgende afsnit. For nærmere oplysninger om principperne for beregningerne af talværdierne i tabellerne henvises til Appendiks. Mønt, mål, vægt og takster.

Det omfang, i hvilket der findes oplysninger om den årlige uvisse indkomst til lensmændene, varierer fra det ene len til det andet. Fra Helsingborg, Malmøhus, Varberg, Frederiksborg, Roskildegård, Dragsholm, Kalundborg, Antvorskov, Vordingborg, Nyborg, Skanderborg, Silkeborg, Århusgård, Dronningborg, Kalø, Hald, Alborghus, Riberhus og Koldinghus, findes der oplysninger vedrørende 15 år, eller flere. Fra len som Landskrona, Laholm, Tryggevælde, Kronborg, Sorø Kloster, Nykøbing, Odensegård og Åkær, findes der regnskaber fra 6 til 14 år. På den sidste gruppe, der omfatter Hammershus, Halmstadherred, Sølvitsborg,

²⁰ Regnskaber før 1559 findes i Reg. 108 A på Rigsarkivet.

Stege, Alholm, Ravnsborg, Tranekær og Ørum, findes der kun regnskaber fra 1 til 5 regnskabsår.

Jo flere oplysninger man har fra det enkelte len med hensyn til den uvisse indkomst til lensmanden, jo større er sikkerheden for, at de tal man arbejder med ikke er atypiske. Har man oplysninger fra for eksempel 15 år eller mere, bliver de gennemsnitlige beregninger (som der gøres nærmere rede for nedenfor) mere pålidelige. Ser vi for eksempel på Hald len, kan det med stor sikkerhed siges, at det i grove træk gav lensmanden omkring 500 daler i årlig uvis indkomst. Men med hensyn til len som for eksempel Alholm eller Ravnsborg stiller det sig anderledes. Fra disse len har vi kun oplysninger fra et enkelt år, og det er ikke til at sige om tallene ligger langt over eller under det lenene gennemsnitlig gav om året. Tallenes repræsentativitet må altså tages med et vist forbehold, når det drejer sig om len, hvorfra der kun er bevarede få oplysninger.

Den uvisse indkomst der tilfaldt lensmændene i den undersøgte periode er meddelt i Tabel 1. Hvor intet andet fremgår dækker regnskabsperioden et helt år. Tallene er delt i en pengeandel og en naturalieandel. Det kunne være fristende at tage forholdet imellem de to kolonner som et udtryk for i hvor høj grad økonomien rundt om i landet var præget af penge eller naturalier, og eventuelt forsøgte at konstatere, om der var en udvikling hen imod en større brug af penge som betalingsmiddel. Imidlertid kan de ikke bruges til udsagn af denne art. Stedsmål og sagefald, som udgjorde en stor del af den uvisse, udmærkede sig netop ved, at de for størstedelen betaltes i rede penge.¹ Bruger man tal, hvor disse to poster vægter meget, og overfører dem på resten af samfundet, vil det uvægerligt føre til tvivlsomme konklusioner. Endelig spiller det forhold ind, at kronens behov for naturalier til tider kunne være større end behovet for penge, her tænkes for eksempel på udrustning af orlogsskibe med proviant. I sådanne tilfælde blev det pålagt lensmændene at levere diverse varer til flådens behov, eventuelt gennem opkøb i lenene,² men en del kunne måske klares ved, at lensmanden »byttede« sine uvisse naturalier for penge. Rent regnskabstekniske årsager kan selvfølgelig også spille ind. Summa summarum: de tilfælde, hvor naturalieandelen er nul, kan ikke tages som udtryk for andet end, at lensmanden kun har fået udbetalt penge. Sondringen imellem pengeandel og naturalieandel er hovedsagelig foretaget, fordi det giver et fingerpeg om den samlede usikkerhed, idet det er indregnet, at det er forbundet med en vis risiko for fejl, når naturalier omregnes til penge. Generelt kan det dog siges, at de store udsving, man til tider møder i naturalierne, primært er betingede af, om der i den pågældende periode har været svin på olden eller ej. Et eksempel på disse udsving har vi på Malmøhus i 1570'erne. I 1575/76 og 1578/79 var der svin på olden. I 1574/75, 1576/77 og 1577/78 var der derimod ingen oldensvin. De år, hvor der var olden, opnåedes omtrent 7 gange så meget i naturalieandelen.

Tabel 2 viser det årlige gennemsnit i tidsrum med samme uvisse andel til lensmanden. Standardafvigelsen, som kan defineres som de enkelte tals gennemsnit-

¹ Det fremgår af ekstrakterne.

² Ordre vedrørende opkøb af varer findes f. eks. i KB 1589 11/3 – KB 1589 31/10 – KB 1590 14/8.

lige afvigelse, fra det beregnede gennemsnit, kan bruges til at illustrere de svingninger, der var fra det ene regnskabsår til det andet. Jo nærmere tallet ligger imod nul, jo mere jævn er de årlige uvisse indkomster. Som det ses, antager standardafvigelsen stort set temmelig høje værdier, hvilket ikke kan overraske, da det jo bl. a. netop hedder uvist, fordi størrelsen af disse indtægter varierer fra år til år.

De store udsving i de årlige uvisse indkomster gør det vanskeligt at afgøre, om lensmændenes uvisse indkomst steg eller faldt i perioden. Sammenligner man, på de len hvor der findes tal fra 15 regnskabsår eller mere, lensmændenes gennemsnitlige årlige uvisse indkomst i begyndelsen af 1570'erne med gennemsnittallene for tiden omkring 1590, viser det sig, at på Varberg, Frederiksborg, Roskildegård, Dragsholm, Kalundborg, Antvorskov, Vordingborg, Nyborg, Skanderborg, Hald, Alborghus, Riberhus og Koldinghus var gennemsnittet højere omkring 1590. På Helsingborg, Malmøhus, Silkeborg, Århusgård, Dronningborg og Kalø var nettoudbyttet til lensmændene derimod højere i begyndelsen af perioden.³ De største forskelle skyldes ændringer i lenets geografiske udstrækning eller forandringer i lensmandens uvisse andel. Men ser man på de len, der havde samme uvisse andel på de to tidspunkter, viser det sig, at på Helsingborg, Malmøhus, Silkeborg og Kalø var der tale om en nedgang, mens tallet på Varberg, Kalundborg, Vordingborg og Hald var højest omkring 1590. På ét len, Dronningborg, er der næsten ingen forskel. I 1593 og i endnu højere grad 1597, skete der derimod en markant ændring i negativ retning for nogle lensmænds vedkommende, hvilket uddybes nedenfor. Men før 1593 er der intet, der tyder på, at Erslevs påstand om, at lensmændenes uvisse indkomst utvivlsomt var i nedgang er holdbar.⁴

Som det fremgår af Tabel 1 og 2, var lensmændenes nettoudbytte af det uvisse højst forskellig fra len til len. Forskellene skyldes tre ting: størrelsen af lenet, andelen af uvist og endelig, hvilke uvisse poster lensmanden måtte oppebære sin andel af. Disse variable gør det vanskeligt at tale entydigt om gode eller mindre gode len med hensyn til det uvisse; der er snarere tale om mere eller mindre gunstige forleningsvilkår. Alligevel er det tydeligt, at nogle len var »bedre« end andre, idet de generelt set gav en højere uvis indtægt til lensmanden, og der er derfor foretaget en inddeling, der placerer de forskellige hovedlen i grupper efter den årlige gennemsnitlige uvisse indtægt til lensmanden.

Gruppe I: 0-300 dlr.: Hammershus, Laholm, Halmstadherred, Roskildegård, Antvorskov, Sorø Kloster, Stege, Ravnsborg og Ørum.

Gruppe II: 300-600 dlr.: Sølvitsborg, Tryggevælde, Dragsholm, Vordingborg, Nykøbing, Alholm, Odensegård, Tranekær, Århusgård, Akær, Kalø, Hald og Koldinghus.

³ Som nævnt ovenfor, findes der enkelte lensregnskaber fra Christian III's regeringstid. Det er kun lykkedes på et enkelt len, Århusgård 1545/46, entydigt at bestemme lensmandens, Peder Ebbesens, uvisse indkomst. Det pågældende år udgjorde hans halvpert 983 dlr. Naturalierne tegnede sig for de 497½ dlr. Den uvisse indtægt var således noget større end i 1560'erne og frem. Den primære årsag til dette var, at Akær len på dette tidspunkt lå under Århusgård.

⁴ Konge og Lensmænd, s. 149 f.

Gruppe III: 600– dlr.: Helsingborg, Landskrona, Malmøhus, Varberg, Frederiksborg, Kronborg, Kalundborg, Nyborg, Skanderborg, Silkeborg, Dronningborg, Alborghus og Riberhus.

Inddelingen gør det ikke ud for at være andet end en skitse, og flere lens placering kan diskuteres, ligesom der inden for den enkelte gruppe kan være store forskelle. Grænserne er til dels arbitrære, grænsen på 300 daler for Gruppe I er dog valgt, fordi det svarer nogenlunde til, hvad den rostjenestepligtige adelsmand skulle have i vis årlig indkomst af det private arvegods for at stille med en fuldt udrustet rytter.⁵ Med hensyn til lensmændene i Gruppe III, betyder dette således, at disse, alene i uvis indkomst havde lige så meget som, eller mere end, den adelsmand, der skulle stille med 2 ryttere til rostjeneste, havde i årlig vis indkomst af det private gods. Sammenholder man dette med, at over 50 % af adelen både i 1550'erne og i slutningen af 1580'erne takseredes som havende mindre end 500 tdr. htk. i årlig vis indtægt,⁶ der ved en takst på 1 daler pr. tønde rug eller byg, der var det »hårde korn«, svarer til 500 daler, får man det klare indtryk, at det ikke var så dårligt at være lensmand. Lensmændene på de større len havde nemlig alene i kraft af den uvisse indkomst en langt større årlig indtægt end flertallet af adelsmænd. Hertil skal så ovenikøbet lægges de årlige visse indkomster af lenet samt indtægterne fra det private jordegods.

Med hensyn til lensmændene i Gruppe II og i noget mindre omfang Gruppe I, må det også her siges, at der i form af de uvisse indtægter var tale om et endog ganske pænt tilskud til de herremænd, der havde et hovedlen.⁷

⁵ Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, s. 94 f., 98 f., 108 ff.

⁶ *Sst.*, s. 143 ff.

⁷ Rundt omkring i kildematerialet og den anvendte litteratur er jeg stødt på oplysninger om lønninger til diverse befolkningsgrupper der kan bruges til at sætte tallene lidt mere i perspektiv. Starter vi i bunden har vi fra Helsingborg len oplysninger (i et egentligt lensregnskab for 1579/80) om lønninger til folk der har arbejdet på Kronborg. »*Steengraffuere*« fik 5 sk. »nu går« om dagen på egen kost. »*Vogennsuenne*« som drev arbejdshestene fik 7½ mark »nu går« om måneden, også de skulle holde sig selv med kost. Regner man 24 arbejdsdage om måneden fik de to kategorier altså lige meget pr. måned. Arbejdet lå tilsyneladende stille, velsagtens på grund af vejrliget, fra begyndelsen af december til omkring den 1. april, for i disse 4 måneder er der slet ikke udbetalt løn. For 8 måneders arbejde fik disse folk altså omkring 30 daler i løn, om de så havde andet arbejde i de resterende 4 måneder står hen i det uvisse. Det samme lensregnskab indeholder også oplysninger vedr. håndværksfolk der har arbejdet på selv lenet såsom *tømrere, savskærere, murere, kalkslagere og brolæggere*. Daglønnen for disse svingede fra 3 sk. og op til 12 sk. »nu går«. Noget af arbejdet betaltes iøvrigt efter faste satser, f. eks. fik *savskærerne* ½ sk. »nu går« pr. alen træ.

På Nykøbing len oplyses det (Ekstr. bd. 16, s. 385) at 3 *svende* i 1584/85 modtog 30 dlr., derudover fik de klæde til en værdi af ca. 11½ dlr. hver. I alt omkring 21½ dlr. pr. mand om året, ved siden af dette fik de kosten.

Slotsskriveren på Alborghus modtog i begyndelsen af 1580'erne 54½ dlr. i løn om året, derudover fik han 52 tdr. havre til en hest (Ekstr. bd. 16, s. 457). Det kan ikke med sikkerhed siges om det var med eller uden kost, men normalt fik alt mandskab kosten.

Aflønningen af de *lensmænd*, der var på fast løn uden uvist var højst forskellig. Det laveste, jeg har konstateret, var 100 dlr. årligt og det højeste 700 dlr. Se Danmarks Len og Lensmænd, Abrahamstrup, Frederiksborg, Kronborg og Sorø Kloster.

2. Forholdet imellem den uvisse og den visse indkomst

Ved siden af den uvisse indkomst fik lensmændene en årlig vis indtægt. Det er ikke muligt, hverken på afgiftslenene eller på regnskabslenene med genant, at bestemme den nøjagtige størrelse af denne. På genantlenene bestod lensmandens visse løn som en del af genanten, der var inddelt i en naturalieandel og en pengeandel. Den største del af naturalierne gik formodentlig til underhold af mandskab⁸ samt foder til heste, men det kan naturligvis ikke med sikkerhed siges, at dette altid var tilfældet. Det er nemlig også tænkeligt, at lensmanden har fået en større eller mindre del af naturalierne, som en part af den visse indkomst. Nogen endelig afklaring af dette problem, hvor meget af naturalierne der skal regnes som en udgift ved driften af lenet og ikke som en indtægt til lensmanden, synes ikke mulig. Af genantens pengeandel gik noget til lensmanden, imedens en anden part gik til diverse lønudgifter samt indkøb af varer til at supplere naturaliegenanten.⁹ Hvis man som arbejdshypotese sætter, at naturaliegenanten blev fortræret af mandskab og heste, og samtidig antager, at pengegenanten gik ubeskåret til lensmanden, kan man nå frem til en bestemmelse af den visse indtægts omtrentlige størrelse.¹⁰

Når man har bestemt denne, kan man nå til et udtryk for forholdet imellem lensmandens uvisse og visse løn. I Tabel 3, der kun omfatter regnskabslen på genant, samt len med fast vis løn, er den samlede indtægt til lensmanden således sat som summen af pengegenanten, eller lønnen, og den uvisse, og den uvisse andel er derefter udtrykt som procent af den samlede indtægt. Den opstillede model har den fordel at de indbyggede muligheder for fejl (overvurdering af lensmandens pengeløn fra genanten og undervurdering af de naturalier, der tilfaldt ham), så at sige går i modsat retning og derved til dels udlignes. Oplysninger fra len, hvor lensmanden fik en fast årlig løn, peger endvidere i retning af, at den kan bruges som indikator for, hvorledes forholdet var imellem den visse og den uvisse indkomst. På disse len udgjorde den uvisse indkomst følgende procent-satser af den samlede indtægt til lensmanden: Frederiksborg 68 %, Roskildegård 41 %, Dragsholm 52 %, Antvorskov 32 %, Vordingborg 45 %, Nykøbing 81 %, Skanderborg 57 % og Koldinghus 36 %. De her anførte len tilhører ganske vist hovedsageligt de kategorier af len, der havde en forholdsvis lille numerisk uvis

⁸ Professorer ved Københavns Universitet aflønnedes fra 1571 med 200 eller 300 dlr. – Ejvind Slottved, *Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977*. Kbh. 1978, s. 23.

De særlige *lejetropsførere*, der imod en årlig pension, skulle sørge for tropper i krigstilfælde modtog om året fra 100 til 600 dlr., hvilket sidste beløb af Poul Colding betegnes som »et efter den tids forhold meget anseeligt beløb« – Poul Colding, *anf. arb.* s. 175, 185 f.

Kancelliets Brevbøger er endvidere rig på oplysninger om diverse lønninger.

⁹ På Sorø Kloster var der f. eks. 54 »daglige folk« i 1573/74. Ekstr. bd. 6, s. 63. – På Antvorskov måtte der iflg. KB 1587 10/3 holdes 51 personer, heraf var et par stykker dog kun ansat om vinteren. Det er muligt at de to klostre er atypiske i forhold til andre len, men på Skanderborg oplyses det at folkeholdet bestod af 43 personer, incl. lensmandens 12 svende. KB 1589 19/7.

¹⁰ Hans Fussing, *Stiernholm len 1603-1661*, s. 19.

¹¹ Gæsteri m.m. må også udelades her, jvnf. note 31, Afsnit I.

indkomst. Men tager man det len, der gennemsnitlig havde den største uvisse indkomst overhovedet, nemlig Malmøhus, og omregner hele genanten¹¹ efter taksterne i Bilag 1, og lader lensmandens løn være lig hele genanten plus det uvisse, viser det sig, at lensmandens uvisse del af den samlede løn udgør omkring 30 %. Og forudsætningen for dette er altså ovenikøbet, at der overhovedet ikke var nogen udgifter i form af kost m.m. til mandskabet, eller andre driftsudgifter. Der er således intet, der taler for at de 8 ovenfor anførte len er atypiske.

En analyse af et mindre udvalg af lensbreve førte til det resultat at der ikke var noget der talte for, at det uvisse var mindre væsentligt for lensmanden,¹² og tallene i Tabel 3 tyder på det samme. Forholdet var snarere, at det på flere len var de uvisse indkomster, der betød mest i det samlede billede. Om det samme var tilfældet på afgiftslenene er ikke til at sige, men der er intet, der taler imod denne antagelse.¹³

Set fra kronens side kunne det indebære betydelige fordele, hvis lensmændene fik størstedelen af deres løn af det uvisse. For centralmagten måtte det være væsentligt, at de faste årlige indtægter var så høje som muligt, så man vidste hvad man havde til sin rådighed. Aflønnede man primært lensmændene via det uvisse, betød det, at en større del af det visse kunne forbeholdes kongen. Ydermere kunne det animere lensmanden til at sørge for, at ingen gårde var ubesat i længere tid, hvilket ville være til skade for både lensmanden og kongen. Thi lensmanden fik jo selv en del af stedsområdet, samt de øvrige indkomster sådanne fæstegårde nu kunne kaste af sig. At det på den anden side kunne føre til overgreb imod fæstebønderne, i form af chikaner for at få nye fæstere og derved nye stedsområder eller forsøg på at inddrive allehånde former for bøder, kunne kun de bønder, der eventuelt var udsatte for en sådan behandling beklage. I det mindste på kortere sigt, for en altfor voldsom udbytning eller dårlig behandling af de, der skabte værdierne, ville naturligvis på længere sigt undergrave hele indkomstgrundlaget, både for lensmand og konge.

3. Hovedlensmændene

I det foregående er der argumenteret for at det uvisse på nogle af hovedlenene udgjorde mere end halvdelen af lensmændenes indtægter. Men hvad enten det uvisse udgjorde over eller under halvdelen af lensmandens samlede indkomst er en ting dog sikker, for den del af adelen der besad len, må lensmandsposterne have betydet en hel del for deres samlede indtægtsforhold og dette rejser spørgsmålet, hvem var det der sad på disse lukrative stillinger?

Afgrænsningen af hovedlensmændene er foretaget efter følgende metode. Med udgangspunkt i de 35 len i Tabel 1 er samtlige de lensmænd der i tiden fra ca.

¹¹ Genanten er den samme som den der er brugt i Tabel 3. KB 1574 9/7.

¹² Side 349 f. ovenfor.

¹³ V. h. a. jordebøgerne kan den visse rente af lenene bestemmes på afgiftslenene. Hvis man fra denne trækker afgiften får man størrelsen af det, der blev tilbage til lenets drift, samt løn til lensmanden. Sættes den uvisse indkomst i forhold til dette, kan man nå frem til et udtryk vedr. sammensætningen af indtægterne. Men da de fleste len var regnskabslen på genant og den skitserede metode ikke, i forhold til den, der anvendtes ved genantlenene, har nogen større grad af sikkerhed, er dette udeladt.

1570 og frem til 1596, året for formynderregeringens ophør, sad på et hovedlen udskilt ved hjælp af »Danmarks Len og Lensmænd«. Det drejer sig om 84 personer, af disse var eller blev 38 rigsråder;¹⁴ det vil sige, at 45 % havde sæde i rigsrådet samtidig med, eller eventuelt senere end, de fik en lensmandsstilling på et hovedlen. Af de resterende 46 lensmænd havde mange en karriere som hofsinder, sekretærer i kancelliet, landsdommere, officielle gesandter og lignende. To af de 46, Poul Huitfeldt og Gert Rantzau, var stadtholdere i henholdsvis Norge og Slesvig-Holsten. Ser man på de 13 hovedlen i Gruppe III, som i gennemsnit gav lensmændene en vis indtægt på mere end 600 daler om året, ser billedet sådan ud. Lenene var besat med 39 forskellige lensmænd, 22 eller 56 % af disse var, eller udnævntes senere til, rigsråder. Det drejer sig om følgende herrer: Bjørn Andersen, Peder Bille, Anders Bing, Axel Brahe, Sten Brahe, Albert Friis, Axel Gyldenstjerne, Preben Gyldenstjerne, Bjørn Kaas, Oluf Mouridsen Krognos, Peder Oxe, Manderup Parsberg, Erik Podbusk, Holger Rosenkrans, Oluf Rosensparre, Erik Rud, Steen Maltesen Sehested, Jørgen Skram, Hak Ulfstand, Christoffer Valkendorf, Axel Viffert og Korfits Viffert.

Går vi tilbage til samtlige 84 lensmænd var nogle slægtsnavne bedre repræsenteret end andre. Der var: 6 Brahe, 4 Parsberg, 4 Rosenkrans, 4 Skram, 3 Friis, 3 Munk, 3 Rantzau, 3 Viffert, 2 Bille, 2 Gøje, 2 Gyldenstjerne, 2 Huitfeldt, 2 Juel, 2 Kaas, 2 Lykke, 2 Podbusk og 2 Ulfstand, mens øvrige slægter kun var repræsenteret ved 1 person.

Her er kun undersøgt sammenhængen imellem rigsrådsmedlemskab og hovedforleninger, men udvidedes antallet af variable, som Knud J. V. Jespersen for eksempel har gjort det, til at omfatte godsrigdom og ægteskabsalliancer,¹⁵ ville tendensen uden tvivl blive mere markant. Det var de rigeste og mægtigste adelsfamilier, højadelen, der sad på de bedste len. Knud J. V. Jespersens undersøgelse af godsfordelingen i anden halvdel af det 16. årh. viser, at ca. 30 % af adelen besad mere end halvdelen af det privilegerede hartkorn, og at udviklingen hen imod en større godskoncentration på færre hænder ovenikøbet forstærkedes i samme tidsrum.¹⁶ Og det er netop blandt denne elite i adelen hovedlensmændene skal findes.

Den lidet slagkraftige modstand mod lensreformerne må søges i det forhold, at den mest indflydelsesrige og velhavende del af adelen ikke berørtes nævneværdigt af lenspolitikken, idet den stadigvæk sad på de store og indbringende len. En undersøgelse af den sociale og økonomiske baggrund for de adelsmænd, der i 1588 klagede over at de ikke fik len, har dokumenteret at omtrent halvdelen tilhørte højadelen.¹⁷ Det var således ikke kun lavalen, der siden slutningen af det 15. årh. i stigende grad blev presset ud af lensmandsstillingerne,¹⁸ der måtte

¹⁴ Lensmændenes karriere er bestemt v. h. a. DBL.

¹⁵ Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.* s. 154-168.

¹⁶ *Sst.*, s. 146.

¹⁷ E. Ladewig Petersen, *Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie. Rigsråd, adel og administration 1570-1648*, red. af Knud J. V. Jespersen. Odense 1980, s. 147 f.

¹⁸ Troels Dahlerup, *Lavalens Krise i dansk Senmiddelalder*. HT 12. r. IV. Kbh. 1969, s. 1-43.

se en vigtig indtægtskilde forsvinde. Men selvom oppositionen imod den førte lenspolitik indbefattede dele af højadelen, var den ikke i stand til at bremse reformerne. Klagen og rigsrådets svar viser, at der var modsætninger inden for adelsklassen, nemlig imellem dem der måske i nogle tilfælde ligefrem fik større indtægter af lenene, som følge af lensreformerne, og dem der ikke fik del i indtægterne af lenene.

Det er nok muligt, at der set i forhold til Frederik I's regeringstid og i tiden imellem denne og frem til Grevens Fejde var tale om, at lenene gav mindre i fortjeneste til lensmændene. Men denne periode var netop også præget af, at adelen stort set kunne sætte betingelserne, som den selv ville. Men derfra og til at hævde, som Erslev, at adelen på grund af nederlaget i Grevefejden var reduceret til at være private godsejere og kongelige embedsmænd, er der et langt spring. Der er intet, der taler for, at den mest betydningsfulde del af højadelen ikke stadig forstod at gøre sig gældende — også politisk. En lenspolitik, der betød, at lensmændene på de større len fik en årlig kapitaltilførsel, der oversteg det størstedelen af adelsmændene i Danmark havde i årlig indtægt af det private gods, peger ikke i retning af, at hele adelen var svækket i forhold til kongen. Det peger tværtimod i retning af, at den mest betydningsfulde og indflydelsesrige del af højadelens interesser i høj grad kom til udtryk gennem den førte politik, en politik der gavnede både konge og de mægtigste blandt højadelen.

IV. LENSPLITIKKEN I 1590'ERNE

1. Indledning

Lensvilkårene forandredes jævnligt, og ikke kun ved lensmandsskifter. At følge samtlige ændringer på lenene ville føre for vidt, men der findes da også tidspunkter, hvor der over en bred front er foretaget dybtgående ændringer. Både i 1593 og 1597, der samtidig markerer afslutningen på de reformer der var gennemført i de sidste 40—50 år,¹ skete der sådanne generelle ændringer. Formålet var i begge tilfælde at forbedre kronens indtægter af lenene.

2. Omtaksationen i 1593

Taksationen af 31. august 1593 havde været under forberedelse siden herredagen den 10. juni samme år i København. Under denne blev der nemlig nedsat en gruppe af rigsråder, der skulle opstille ny takster for lenene.² Rigsrådet bestod på dette tidspunkt af 17 personer, i spidsen for dette stod regeringsrådet, der ud-

¹ Iflg. Kr. Erslev, *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660*. Kbh. 1885, s. I, var reformerne i det væsentlige gennemført før 1600. I tiden efter 1600 var der ikke tale om de store ændringer. — Ændringer af forleninger, dog ikke i så stort omfang som i 1593 og 1597, er også foretaget på andre tidspunkter. Se f. eks. KB 1592 9/6, KB 1595 12/9, KB 1596 29/6.

² KB 1593 2/3, KB 1593 31/8. — Aktstykker og Oplysninger, s. 62.

gjordes af kansler Niels Kaas, rigsadmiral Peder Munk, marsk Hak Ulfstand og Jørgen Rosenkrans.³ Det øvrige råd bestod af: Axel Gyldenstjerne, Peder Gyldenstjerne, Christoffer Valkendorf, Sten Brahe, Manderup Parsberg, Erik Hardenberg, Henrik Belov, Absalon Gøje, Jacob Sefeldt, Breide Rantzau, Christen Skeel, Albert Friis og rigens kansler Arild Huitfeldt.⁴ Af de fire regeringsråder, der i forvejen havde ekstra forleninger, der skulle dække de udgifter, de var forbundet med deres arbejde som regeringsråder,⁵ fik kun Hak Ulfstand foretaget ændringer. Af de 13 tiloversblevne rigsråder, var det kun Axel Gyldenstjerne, Peder Gyldenstjerne, Christoffer Valkendorf, Henrik Belov og Christen Skeel, der fik strammet vilkårene på deres primære forleninger. Sten Brahe, Albert Friis og Arild Huitfeldt berørtes kun på deres mindre len, resten af råderne slet ikke. Men at for eksempel Sten Brahe skal betale 64 daler i afgift for 18 gårde, som han før omtaksationen havde frit, kan ikke siges at være nogen alvorlig forringelse. Hans hovedforlening var for øvrigt Kalundborg, som i årene omkring 1593, gennemsnitlig gav 1.500 daler om året, alene i uvist.⁶ De foretagne reguleringer vedrørte kun den visse indkomst, mens den uvisse andel, der forøvrigt for alle rigsråder udgjorde 50 %, ikke i noget tilfælde blev nedsat. For rigsråderne betød omtaksationen således ikke, at deres indtægter blev beskåret i noget større omfang.

Kredsen uden for rigsrådet ramtes hårdere. Nogle lensmænd fik hævet deres afgift og/eller reduceret genanten. Det skete for eksempel på Sølvitsborg, Dronningborg og Ørum. På andre len, heriblandt Odensegård, Silkeborg og Koldinghus, blev lensmandens uvisse andel reduceret til 1/3 eller 1/4. For Odensegårds og Silkeborgs vedkommende fra 1/2, for Koldinghus fra 1/3.

For en tredje gruppes vedkommende skete der en forringelse både med hensyn til det visse og det uvisse, idet begge dele blev beskåret. Dette var for eksempel tilfældet på len som Frederiksborg, Vordingborg, Nyborg, Arhusgård og Alborghus.⁷ Det er ikke muligt at sige hvilke nedskæringer, der ramte lensmændene hårdest, og reduktionerne er vel foretaget på det eller de områder, hvor taksatorerne (og det vil sige rigsråderne) har ment, at udgifterne kunne formindskes. En ting er i det mindste sikker, en sænkning af den uvisse andel berørte udelukkende lensmanden, imens en negativ regulering af genanten eller en stigning i afgiften ikke nødvendigvis behøvede at føre til tab for ham, idet det kan tænkes, at det var omkostningerne i forbindelse med selve driften af lenet, der reduceredes. Lensmandens løn var jo ikke den eneste udgift på et len, og i flere tilfælde gik det med sikkerhed også ud over det menige mandskab, som enten blev afske-

³ Aktstykker og oplysninger. s. 2 f.

⁴ KB 1593 2/3, KB 1594 6/2 - Aktstykker og Oplysninger, s. 1, 32, 54.

⁵ KB 1592 26/5.

⁶ Rigsrådet har i forbindelse med de nye forleningsvilkårs fastsættelse, ladet udarbejde et »Forandrings Register«, der indeholder detaljerede oplysninger (og til tider også begrundelser) vedr. ændringerne. Registret findes bevaret i to eksemplarer, begge findes i RA. Bortset fra mindre forskelle i sproget, er de ens m.h.t. bestemmelserne. Jeg har benyttet det eksemplar der også bærer betegnelsen *Uldall 199 b*. Jvnf. Aktstykker og Oplysninger s. 65, note 5. De nye lensvilkår kan endvidere findes i KB 1593 31/8 diverse forleningsbreve samt i Danmarks Len og Lensmænd, passim.

⁷ *Uldall 199 b*, diverse forleningsbreve KB 1593 31/8.

diget eller også fik nedsat deres løn.⁸ Men det bedste eksempel på, hvorledes en nedsættelse af en genant ikke nødvendigvis berørte lensmandens løn, har vi fra et af de ovenfor nævnte len, nemlig Vordingborg. Lensmandens (Henrik Lykke) genant blev her reduceret med 500 daler. Begrundelsen for dette lyder således: »Effterdj ther finndis annder Leenne, som holder 12 heste och flier folck, ennd som paa Wordingborg holdis, Och haffuer dog icke saa stoer genannt som hannd haffuer«. ⁹

3. Reformen i 1597

Den største og mest omfattende ændring inden for lensvæsenet skete dog først i 1597. At den mest vidtrækkende reform i den anden halvdel af det 16. årh. kom på netop dette tidspunkt, må ses i forbindelse med Christian IV's tiltrædelse som fuldt myndig regent. Indtægterne fra lenene udgjorde ved siden af Øresundstolden og den øvrige told den vigtigste ordinære indtægtskilde for kronen i den omhandlede periode. Et øget udbytte af lenene var derfor en nødvendighed for den nye konge, der skulle bruge mange penge til hofholdning, byggearbejder, opbyggelse af en ny stor flåde, konstruktion af fæstningsværker etc.

De nye lensbreve er udstedt pr. 12. april 1597. Ved samme lejlighed indførtes der nye formularer for lensbrevene, der var langt mere detaljerede end tidligere. Lenene inddeltes i tre kategorier: 1. De len, hvor kongen opholdt sig. 2. Len, der indehavedes af rigsråder. 3. Len, der indehavedes af almindelige adelsmænd. På den første gruppe sad der primært yngre lensmænd, som var fastlønnede. De to øvrige kategorier var på genant eller afgift. Men det afgørende var, at rigsråderne fik langt bedre forleningsvilkår end den menige adel.¹⁰ Fra og med 1597 blev det princip, der allerede havde været gældende praksis i 1593, at rigsråderne fik halvdelen af det uvisse, nemlig knæsat. Af oldengæld fik de dog kun 10 %. Den øvrige adel måtte nøjes med 10 % af det uvisse og af oldengæld fik de overhovedet ikke noget, idet det hele tilfaldt kongen.¹¹ Bestemmelsen om, at rigsrådet skulle have 10 % af oldengælden, blev iøvrigt ændret allerede 1598, hvor procentsatsen steg til det dobbelte. Ved samme lejlighed fik de yderligere en forbedring, enten i form af en bedre genant eller en sænket afgift.¹² De nye genanter og afgifter til rigsråderne skal sikkert ses i lyset af, at disse ved udstedelsen af de nye lensbreve i 1597 også var blevet forringet for størstedelen af rigsrådernes vedkommende. Ændringerne i 1598 har dog højst sandsynligt medført, at eventuelle forringelser i 1597 ikke på længere sigt kom til at have nogen betydning. Den menige adel derimod, hvis genanter og afgifter også ændredes i negativ retning, fik ingen compensation. Af tallene i Tabel 1 og 2 fremgår det, at der var tale om en stor nedgang i den uvisse indtægt. Hertil kommer de

⁸ Nedskæringer af denne art blev foretaget på bl. a. Roskildegård, Kronborg og Frederiksborg. KB 1593 31/8.

⁹ Uldall 199 b.

¹⁰ KB, forordet til Bd. 1596-1602, s. II.

¹¹ Diverse lensbreve. KB 1597 12/4.

¹² KB 1598 8/7.

eventuelle virkninger af en ringere genant eller en højere afgift. Men selvom 1593 og specielt 1597 således markerede en klar forringelse for adelen uden for rigsrådet, skal det dog understreges, at også denne del af adelen stadig havde en stor fordel frem for den, der slet ikke havde len.

V. SAMMENFATNING OG KONKLUSION

Reformationen i 1536 og enevældens indførelse i 1660 er med rette opfattet som vigtige milepæle i Danmarks historie. Den herskende opfattelse blandt de historikere Kristian Erslev gjorde op med gik ud på, at tiden fra 1536 og frem til 1660 var en epoke præget af et adelsvælde. Med den mest markante repræsentant for denne opfattelse, C. F. Allens ord, »Adelsvælden var i sin stigen, og Intet formaaede at standse dens Strøm, førend den naaede sit Høidepunkt, da den pludselig gjorde et brat Fald«. Dette højdepunkt indtraf i 1660, hvor »Adelsaaget« blev fjernet.¹ For C. F. Allen og andre der således tale om en kontinuerlig udvikling i tiden mellem 1536 og 1660, hvor der sker et brud.

Erslev viste, at der ikke var tale om et adelsvælde, men om en styrket kongemagt. Men Erslev ser lige som sine forgængere næsten kun på modsætningsforholdet imellem adel og konge, samtidig med, at han undervurderer de økonomiske og politiske interesser som adel og konge i fællesskab havde over for dem, der sammenfattes under begrebet ufri. Det vil sige alle, der ikke havde del i de omfattende privilegier, som var nedfældet i håndfæstningerne. Idet Erslev således koncentrerer sig om fordelene for kronen, kommer han til det resultat, at der udelukkende er tale om en styrket kongemagt på hele adelens bekostning, og at grundlaget for enevælden dermed er lagt allerede i 1530'erne. Den primære årsag til at Erslev kun fokuserede på fordelene for kongemagten er hans teoretiske udgangspunkt, der på forhånd fører ham imod et ganske bestemt endemål, som han kender ud fra en almen europæisk »Bevægelse«. Men kongen kunne hverken i det 16. eller begyndelsen af det 17. årh. over længere tid føre en politik, der for alvor gik på tværs af adelens — eller rettere sagt den mest indflydelsesrige del af dennes — interesser. Christian II faldt netop i forsøget på at gøre dette, idet hans alliance med det på den tid svage handelsborgerskab mislykkedes.

Man kan således kritisere Erslev for at have valgt en for snæver ramme om sin undersøgelse af styrkeforholdet mellem konge og adel. Men hvad værre er, han bruger ikke det foreliggende kildemateriale i fuld udstrækning og opfylder således ikke sine egne præmisser om at bruge lensvæsenet som målestok for magtforskydningerne imellem kongemagt og adel. Ved kun at se på lensmændenes visse indtægter, som ovenikøbet ikke med sikkerhed kan bestemmes nøjagtigt, og ved fuldstændig at udelukke de uvisse indtægter undersøger han ikke lensvæsenet i fuldt omfang.

Efter al sandsynlighed udgjorde de uvisse indtægter på flere len hovedparten

¹ C. F. Allen, *Haandbog i Fædrelandets Historie*. 6. udg. Kjbh. 1863, s. 362, 415.

af lensmændenes indtægter. Hvis det forholdt sig sådan, at aflønningen af lensmændene primært skete via de uvisse indkomster, betød det, at kronens årlige visse indkomster blev så meget højere, og man havde dermed fra centralt hold et overblik over, hvor meget man kunne råde over fra lenene. Men det væsentligste for kronen var gevinsten ved at nedbringe antallet af len og samle de mange smålen under hovedlen, hvilket betød, at man slap for en del driftsudgifter i form af mandskab m.m. på en række mindre len.² At de mindre len blev lagt til hovedlenene har sandsynligvis medført, at de uvisse indtægter steg noget på disse hovedlen. Men da de uvisse indtægter vekslede fra år til år — og ovenikøbet temmelig meget — samtidig med at hovedlenenes udstrækning ændredes, er det vanskeligt at konstatere, om der var nogen egentlig stigning. På nogle len var de uvisse indkomster højest omkring 1570, og på andre var de højest omkring 1590. Bortset fra ændringerne i 1593 og 1597, hvor adelen uden for rigsrådet rantes hårdt, er der ikke noget, der tyder på, at det økonomisk set var dårligere at være lensmand omkring 1590 end omkring 1570. Konklusionen bliver således, at man ikke som Erslev kan anvende udviklingen i lensvæsenet som bevis på, at adelen var politisk kuet i tiden efter Grevens Fejde.

Reformerne ramte de mindre adelsmænd hårdest, da det hovedsagelig var de len, de tidligere sad på, der lagdes under hovedlenene. Et af punkterne i den menige adels klage i 1588 er netop denne nedlæggelse af de mindre len. I deres skrivelse til rigsrådet siger de om dette forhold, at riget lider skade derved, idet der ikke længere ydes rostjeneste i samme omfang som tidligere. Den menige adel lader sig således ikke (i det mindste ikke på papiret) lede af lave økonomiske principper, men udelukkende af kærlighed til fædrelandet. Rigsrådet, som sikkert har haft en mere skeptisk indstilling med hensyn til den menige adels inderste motiv, besvarer knapt nok ønsket om flere len. Til gengæld vil rigsrådet da gerne tage den menige adels ønske om en øget rostjeneste op til forhandling! Rigsrådet, som i tiden fra Frederik II's død og frem til Christian IV's kroning i 1596 sad inde med den egentlige magt, havde ikke det ringeste ønske om at gentage forsøget med en »adelsrepublik«³ som i tiden umiddelbart før 1536. Rigsrådets svar i 1588, og nok så meget omtaksationen i 1593 og reformen i 1597, der næppe berørte rigsrådernes indtægter fra lenene i noget synderligt omfang, viser, at interessefællesskabet imellem rigsrådet og dele af højadelen på den ene side og den øvrige adel på den anden var begrænset, og at den førstnævnte gruppering ikke kun handlede som kongens embedsmænd, men i lige så høj grad ud fra egne interesser. Lensmændene på de mere indbringende len, fik i hele den undersøgte periode, alene i uvisse indkomster, betydeligt mere i afkast af disse len end langt størstedelen af adelen fik af deres private jordegods. Og hertil kommer så de store lensmænds øvrige indtægter fra lenene samt indkomster fra deres private godser. En mere ligelig fordeling af udbyttet fra lenene ville medføre et tab for de store lensmænd, og dette var de på ingen måde interesserede i.

² Erslev skønner at indtægterne fordobledes som følge af lensreformen. Konge og Lensmand, s. 198 f.

³ Brugt om perioden 1533–36 af bl.a. Erik Arup, anf. arb. II, s. 456.

Den manglende reaktion imod lenspolitikken må altså ses i lyset af, at reformerne kun i beskedent omfang berørte de rigeste og mest indflydelsesrige blandt højadelen. Det er samtidig klart, at lensreformerne ved at begunstige de dele af adelen, som i forvejen hørte til de mest velhavende, var en medvirkende faktor i den proces der — som bl.a. Knud J. V. Jespersen har kunnet konstatere ved at undersøge udviklingen med hensyn til fordelingen af adelens private godsejendom — førte til en øget differentiering inden for adelen som klasse.

Om det var privat godsrigdom og/eller slægtskabsrelationer, der skabte muligheder for en karriere inden for lensvæsenet samt adgang til medlemskab af rigsrådet eller omvendt, kan vel ikke altid afgøres, men at der var en sammenhæng, er der ingen tvivl om. Under alle omstændigheder var resultatet, at de rigeste blev rigere, mens de mindre velbeslåede herremænd havde stadig sværere ved at klare sig. Denne øgede differentiering førte til at adelsbegrebet i begyndelsen af det 17. årh. blev endnu mere udhulet, end det tidligere havde været.⁴ De uheldigste adelsmænd blev ufri og mistede deres privilegier og højadelen blev mere eksklusiv.

Den danske adels velstand hvilede på stude- og korneksport, hvoraf den førstnævnte var så langt den vigtigste. Så længe eksportmulighederne til de største markeder, og det vil primært sige Nordtyskland med Hamburg og Nederlandene med Amsterdam som centrum, var gunstige, klarede adelen sig stort set godt. I 1640'ernes slutning ophørte de gode tider imidlertid for alvor, også for den mere velstillede del af adelen, som kom ud for stadig større økonomiske problemer. En del af disse skyldtes hjemlige forhold, men andre og nok så væsentlige må søges uden for Danmark, hvor for eksempel 30-årskrigen var ødelæggende for handelen. Da den samme adel under Kejserkrigen 1625-29, og senere under svenskekrigene i 1650'erne, med al ønskelig tydelighed demonstrerede, at selve det grundlag, som den oprindeligt baserede sine vidtrækkende privilegier på — evnen og viljen til at forsvare riget — var en illusion, og da især det københavnske handelsborgerskabs økonomiske og politiske indflydelse på samme tid var i stigen, så var adelens betydning som eneste magtfaktor ved siden af kongen forbi, og vejen til enevælden var banet.

Lenspolitikken ca. 1557-1598, som den exclusive højadel billigede, og som medførte en stigning i kronens indtægter af lenene og stigende koncentration af magt og indflydelse på relativt få hænder inden for adelen, betød således på længere sigt, at statsomvæltningen i 1660 kunne gennemføres uden nævneværdig modstand fra adelen. For den adel der var tilbage var både fåtallig, isoleret og efter de økonomiske kriser i 1640'erne økonomisk svag. Men den afgørende svækkelse af adelen ligger snarest i 1640'erne og frem og ikke i det 16. årh.

⁴ E. Ladewig Petersen, *Dansk adelig økonomi 1600-1660. Fortid og Nutid XXII*. Kbh. 1965, s. 455, 470 f — Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, s. 174 ff.

Tabel 1. *Lensmændenes uvisse indkomst*

Regnskabsperiode	Penge- andelen i dlr.	Naturalie- andelen i dlr.	I alt dlr.	Lens- mandens andel af uvist
1	2	3	4	5
<i>Helsingborg</i>				
1569/70	1.093	220	1.313	1/2
1570/71	935	49	984	1/2
1571/72	761	548	1.309	1/2
1573 13/8-1574 1/5	654	504	1.158	1/2
1574/75	330	14	344	1/3 ¹
1575/76	377	5	382	1/3
1576/77	689	54	743	1/3
1577/78	685	17	702	1/3
1578/79	611	317	928	1/3
1579/80	554	40	594	1/3
1580 5/9-1581 1/5	342	18	360	1/3
1581/82	409	5	414	1/3
1582/83	429	179	608	1/3
1583/84	504	24	528	1/3
1584/85	300	191	491	1/3
1585/86	551	256	807	1/3
1586/87	669	25	694	1/3
1588/89	777	41	818	1/2
1589/90	649	42	691	1/2
1590/91	960	0	960	1/2
1591/92	1.510	305	1.815	1/2
1592/93	1.276	10	1.286	1/2
1593/94	959	150	1.109	1/2
1594/95	931	80	1.011	1/2
1595/96	328	14	342	1/3
1596/97	798	5	803	1/2
1597/98	1.013	5	1.018	1/2
1598/99	1.162	7	1.169	1/2
<i>Landskrona</i>				
1568/69	900	350	1.250	1/2
1569/70	710	101	811	1/2
1570/71	779	2	781	1/2
1571/72	1.057	422	1.479	1/2
1572/73	1.281	23	1.304	1/2
1573/74	1.079	241	1.320	1/2
1591/92	364	92	456	1/2

¹ Uvist nedsat til 1/3 iflg. lensregnskabet 1574/75.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1592/93	700	70	770	1/2
1595/96	270	48	318	1/2
1596/97	398	46	444	1/2
1597/98	296	9	305	1/2
<i>Malmøhus</i>				
1565/66	2.196	152	2.348	1/2 ²
1574/75	2.092	159	2.251	1/2
1575/76	2.089	1.090	3.179	1/2
1576/77	3.085	180	3.265	1/2
1577/78	2.413	175	2.588	1/2
1578/79	1.812	1.312	3.124	1/2
1579/80	2.556	226	2.782	1/2
1580/81	2.162	1.411	3.573	1/2
1581/82	1.547	183	1.730	1/2
1582/83	1.844	559	2.403	1/2
1583/84	1.403	62	1.465	1/2
1584/85	2.488	478	2.966	1/2
1585/86	2.257	321	2.578	1/2
1586/87	1.929	52	1.981	1/2
1587/88	1.497	204	1.701	1/2
1588/89	1.499	52	1.551	1/2
1590/91	1.091	349	1.440	1/2
1591/92	1.037	241	1.278	1/2
1592/93	1.872	10	1.882	1/2
1593/94	1.266	509	1.775	1/2
1594/95	1.802	56	1.858	1/2
1595/96	679	38	717	1/3
1596/97	2.100	102	2.202	1/2
1597/98	244	14	258	1/10
<i>Hammershus</i>				
1594/95	171	24	195	1/3
1595/96	218	43	261	1/3
1596/97	199	3	202	1/3
<i>Laholm</i>				
1583/84	156	3	159	1/3
1585/86	376	10	386	1/2
1586/87	209	25	234	1/2

² Lensmandens uvisse andel kan ikke oplyses for 1565/66. Det er her forudsat at den var 1/2.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1587/88	367	30	397	1/2
1588/89	172	50	222	1/2
1589/90	195	110	305	1/2
1590/91	265	65	330	1/2
1592/93	424	220	644	1/2
1593/94	283	5	288	1/2 ^a
<i>Halmstadherred</i>				
1574/75	45	88	133	1/2
1575/76	30	32	62	1/2
<i>Varberg</i>				
1573/74	268	135	403	1/3
1574/75	230	210	440	1/3
1575/76	332	195	527	1/3
1576/77	243	496	739	1/3
1577/78	376	429	805	1/3
1578/79	204	335	539	1/3
1579/80	610	54	664	1/3
1580/81	658	404	1.062	1/3
1582/83	386	230	616	1/3
1583/84	382	205	587	1/3
1584/85	360	189	549	1/3
1585/86	340	529	869	1/3
1586/87	245	150	395	1/3
1587/88	427	322	749	1/3
1589/90	649	641	1.290	1/2
1590/91	336	409	745	1/3
1591/92	515	387	902	1/3
1592/93	500	409	909	1/3
1593/94	504	371	875	1/3
1595/96	314	380	694	1/3
1596/97	903	363	1.266	1/3
1597/98	154	13	167	1/10
<i>Sølvitsborg</i>				
1585/86	283	16	299	1/3
1586/87	427	1	428	1/3
1587/88	273	29	302	1/3
1588/89	581	0	581	1/3
1589/90	418	13	431	1/3

^a Iflg. KB 1593 31/8 – og Skånske Registre 2,150b – skulle lensmanden kun have 1/3. Iflg. Ekstr. bd. 25, s. 572 fik han imidlertid halvparten af uvist.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
<i>Trykkevælde</i>				
1572/73	384	454	838	1/2
1573/74	286	111	397	1/2
1586/87	266	100	366	1/2
1589/90	261	0	261	1/2
1590/91	302	86	388	1/2
1591/92	179	146	325	1/2
1593/94	244	0	244	1/2
1594/95	337	142	479	1/2
<i>Frederiksborg</i> ⁴				
1578/79	123	161	284	1/10
1579/80	96	4	100	1/10
1580/81	109	5	114	1/10
1581/82	135	10	145	1/10
1582/83	193	179	372	1/10
1583/84	258	6	264	1/10
1584/85	80	9	89	1/10
1585/86	67	2	69	1/10
1589 22/6-1590 1/4	469	3	472	1/2
1590/91	1.321	0	1.321	1/2
1591/92	1.070	0	1.070	1/2
1592/93	1.139	0	1.139	1/2
1593/94	532	0	532	1/3
1595/96	434	0	434	1/3
1596 1/5-1597 2/1	278	0	278	1/3
<i>Kronborg</i> ⁵				
1588/89	296	9	305	1/2
1589/90	513	0	513	1/2
1590/91	516	12	528	1/2
1591/92	1.096	15	1.111	1/2
1592/93	723	0	723	1/2
1593/94	691	4	695	1/2
1594/95	490	1	491	1/2
1595 22/6-1596 1/5	427	0	427	1/3
1596/97	559	0	559	1/3
1597/98	146	59	205	1/10
<i>Roskildegård</i>				
1574/75	35	4	39	1/10

⁴ I regnskabsårene 1578/79 til 1583/84 lå Kronborg under Frederiksborg.

⁵ Før 1584 findes regnskaberne under Frederiksborg.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
<i>Kalundborg</i>				
1574/75	398	134	532	1/2
1575/76	791	482	1.273	1/2
1576/77	262	84	346	1/2
1577/78	715	222	937	1/2
1578/79	483	867	1.350	1/2
1579/80	499	226	725	1/2
1580/81	785	741	1.526	1/2
1581/82	74	54 *	128	1/10
1582/83	105	72	177	1/10
1583/84	79	23	102	1/10
1584/85	107	80	187	1/10
1585/86	161	44	205	1/10
1586/87	126	22	148	1/10
1587 25/7-1588 1/5	501	112	613	1/3
1589/90	658	248	906	1/2
1592/93	1.214	218	1.432	1/2
1593/94	1.298	516	1.814	1/2
1594/95	1.033	349	1.382	1/2
1595/96	654	92	746	1/2
1596/97	727	50	777	1/2
1597/98	735	58	793	1/2, 1/10
<i>Antvorskov ⁷</i>				
1580 7/8-1581 1/5	44	24	68	1/4
1581/82	75	20	95	1/4
1582/83	160	49	209	1/4
1583/84	183	16	199	1/4
1584/85	28	16	44	1/4
1586/87	109	42	151	1/4
1587/88	135	37	172	1/4
1588/89	148	21	169	1/4
1589 1/5-16/7	24	1	25	1/4
1589 16/7-1590 1/5	52	5	57	1/3
1590/91	262	10	272	1/3
1591/92	264	7	271	1/3
1592/93	231	32	263	1/3
1593/94	279	8	287	1/3

* Iflg. Ekstr. bd. 13, s. 52b skulle lensmanden have 1.006 tdr. havre. Men da der i alt i uvisst var indkommet ca. 1.000 tdr. havre må der være tale om en fejl, eventuelt forårsaget ved en ombytning af tegnet for hundrede (C), med tegnet for tusind (M).

⁷ I Len og Lensmænd, s. 23,148 regnes Antvorskov kun for hovedlen i tiden 1580-89. Efter 1589 anføres det under klostre. Her er det taget med i hele perioden som et hovedlen.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1594/95	181	8	189	1/3
1595/96	262	8	270	1/3
1596 7/10-1597 1/5	162	24	186	1/3
1597/98	122	35	157	1/10
<i>Sorø Kloster</i> ^a				
1580 15/8-1581 1/5	85	37	122	1/4
1581/82	55	31	86	1/4
1582/83	65	50	115	1/4
1583/84	74	46	120	1/4
1584 1/5-1584 17/8	38	27	65	1/4
1584 17/8-1585 1/5	15	15	30	1/4
1585/86	168	41	209	1/4
<i>Vordingborg</i>				
1576/77	385	33	418	1/2
1577/78	334	27	361	1/2
1578/79	497	433	930	1/2
1579/80	869	59	928	1/2
1580/81	288	434	722	1/2
1581/82	449	27	476	1/2
1582/83	356	150	506	1/2
1583/84	304	48	352	1/2
1584/85	204	292	496	1/2
1585/86	312	185	497	1/2
1586/87	118	42	160	1/4
1587/88	376	0	376	1/4
1588/89	209	0	209	1/4
1589/90	273	316	589	1/2
1590/91	303	117	420	1/2
1591/92	547	381	928	1/2
1592/93	163	15	178	1/3
1593/94	240	187	427	1/3
1594/95	325	190	515	1/3
1595/96	237	80	317	1/3
1596/97	776	63	839	1/2
<i>Steg</i>				
1596/97	106	0	106	1/2
1598/99	146	0	146	1/2

^a I forening med Antvorskov 1580-84.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1595/96	115	236	351	1/3
1596/97	126	403	529	1/3
1597/98	32	25	57	1/10
<i>Odensegård</i>				
1573/74	1.254	130	1.384	1/2
1574/75	711	247	958	1/2
1575 22/5-1575 4/12	217	103	320	1/2
1575 3/12-1576 1/5	161	0	161	1/2
1576/77	388	7	395	1/2
1578/79	357	305	662	1/2
1579 1/5-1580 4/7	582	95	677	1/2
1580 4/7-1581 1/5	435	134	569	1/2
1581/82	309	65	374	1/2
1586/87	386	11	397	1/2
1589/90	260	61	321	1/2
1590/91	326	108	434	1/2
1592/93	669	0	669	1/2
1593/94	158	0	158	1/3
1597/98	34	5	39	1/10
<i>Tranekær</i> ⁹				
1582/83	165	224	389	1/2
1585/86	206	97	303	1/2
1586/87	224	36	260	1/2
1587/88	259	209	468	1/2
1597/98	12	15	27	1/10
<i>Skanderborg</i> ¹⁰				
1574/75	176	0	176	1/10
1575/76	171	0	171	1/10
1576/77	150	0	150	1/10
1577/78	143	0	143	1/10
1578/79	132	0	132	1/10
1579/80	76	0	76	1/10
1580/81	75	0	75	1/10

⁹ For 1591/92 findes oplysninger i Ekstr. bd. 23, s. 291 ff. Til lensmanden er der i alt anført 5 dlr. i uvis indtægt. Sandsynligvis mangler der nogle af de uvisse poster. For 1595/96 i Ekstr. bd. 28, s. 105 ff. er der slet ikke anført noget i uvis indtægt.

¹⁰ Lenssmanden fik i tiden 1574-89 kun en andel af pengebeløbene, ikke af naturalierne. KB 1573 27/3. I tiden 1580-88 lå Akær under Skanderborg.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1596/97	104	157	261	1/3
1597/98	162	166	328	1/10 ¹¹
1598/99	22	11	33	1/10
<i>Arhusgård</i>				
1568/69	147	328	475	1/3
1569/70	114	190	304	1/3
1570/71	88	126	214	1/3
1571/72	136	280	416	1/3
1572/73	301	81	382	1/3
1573/74	302	253	555	1/3
1574/75	99	149	248	1/3
1575/76	53	0	53	1/3
1576/77	61	95	156	1/3
1577/78	63	135	198	1/3
1578/79	47	132	179	1/3
1582/83	95	27	122	1/3
1584/85	414	91	505	1/2
1585/86	387	223	610	1/2
1586/87	645	90	735	1/2
1587/88	51	47	98	1/2
1593/94	178	0	178	1/3
1594/95	133	0	133	1/3
1595/96	218	0	218	1/3
1596/97	259	0	259	1/3
1597/98	45	10	55	1/10
<i>Akær</i> ¹²				
1571 15/4-1571 1/5	32	30	62	1/10
1572/73	81	84	165	1/3
1573/74	162	189	351	1/3
1574/75	115	76	191	1/3
1575/76	146	202	348	1/3
1576/77	102	127	229	1/3
1577/78	78	105	183	1/3
1578/79	162	306	468	1/3
1591/92	852	70	922	1/2
1592/93	767	30	797	1/2
1593/94	358	10	368	1/2
1594/95	312	61	373	1/2

¹¹ Tallet for 1597/98 udgør omkring 20% af den samlede uvisse indtægt. Hvad der er årsag til dette kan ikke siges.

¹² Lagt under Skanderborg 1580-88.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1595/96	540	16	556	1/2
1596/97	332	0	332	1/2
<i>Dronningborg</i>				
1571/72	127	2	129	1/10
1572 5/4-1573 1/5	275 ¹³	10	285	1/3
1573/74	403	278	681	1/3
1574/75	490	95	585	1/3
1575/76	484	199	683	1/3
1576/77	678	169	847	1/3
1577/78	502	55	557	1/3
1578/79	636	175	811	1/3
1579/80	535	37	572	1/3
1580/81	565	72	637	1/3
1581/82	465	35	500	1/3
1582/83	496	15	511	1/3
1583/84	522	19	541	1/3
1584/85	744	31	775	1/3
1585/86	576	103	679	1/3
1586/87	514	34	548	1/3
1587/88	559	140	699	1/3
1589/90	491	9	500	1/3
1590/91	476	85	561	1/3
1591/92	351	20	371	1/3
1592/93	568	6	574	1/3
1593/94	474	71	545	1/3
1594/95	314	5	319	1/3
1595/96	341	5	346	1/3
1596/97	468	6	474	1/3
1597/98	506	110	616	1/2, 1/10
<i>Kalø</i>				
1569/70	115	237	352	1/2
1570/71	68	61	129	1/2
1571/72	118	310	428	1/2
1572/73	148	192	340	1/2
1573/74	181	430	611	1/2
1574/75	154	151	305	1/2
1575/76	69	55	124	1/2
1576/77	167	301	468	1/2

¹³ Der er anført 123 mk., hvilket er meget lavt i forhold til de øvrige år. Der er sikkert tale om en skrivefejl, og det rigtige er sandsynligvis 1.023 mk.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1577/78	97	83	180	1/2
1578/79	108	302	410	1/2
1580/81	264	389	653	1/2
1581/82	105	100	205	1/2
1582/83	79	215	294	1/2
1583/84	178	69	247	1/2
1597/98	235	58	293	1/2, 1/10

Hald

1569/70 ¹⁴	355	60	415	1/2
1570/71	355	60	415	1/2
1571/72	355	60	415	1/2
1572/73	287	33	320	1/2
1573/74	332	1	333	1/2
1574/75	599	126	725	1/2
1575/76	1.064	197	1.261	1/2
1576/77	700	200	900	1/2
1577/78	572	161	723	1/2
1578/79	414	72	486	1/2
1579/80	531	104	635	1/2
1580/81	620	125	745	1/2
1581/82	708	44	752	1/2
1582/83	329	38	367	1/2
1583/84 ¹⁵	485	25	510	1/2
1584/85	485	25	510	1/2
1585/86	255	5	260	1/2
1586/87	779	36	815	1/2
1587/88	469	44	513	1/2
1589/90	520	12	532	1/2
1590/91	349	52	401	1/2
1591/92	424	15	439	1/2

Alborghus

1569/70	452	60	512	1/3
1570/71	680	154	834	1/3
1571/72	779	87	866	1/3
1572/73	606	44	650	1/3
1573 1/5–1574 1/1	167	20	187	1/3

¹⁴ Ekstr. bd. 4, s. 42 anfører den samlede uvisse indtægt til lensmanden for 1569 1/5 – 1572 1/5. Her er den fordelt ligeligt over tre år.

¹⁵ Ekstr. bd. 16, s. 465 har slået regnskaberne for to år sammen. Her er de fordelt over to år.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	£	4	5
1574 1/1-1574 1/5	332	28	360	1/3
1574/75	390	42	432	1/3
1576/77	1.352	88	1.442	1/2
1577/78	576	1	577	1/2
1578/79	775	53	828	1/2
1579/80	622	1	623	1/2
1580/81	727	0	727	1/2
1581/82	364	0	364	1/2
1582/83	324	0	324	1/2
1583/84	402	0	402	1/2
1584/85	669	0	669	1/2
1585/86	1.229	0	1.229	1/2
1586/87	736	0	736	1/2
1587/88	894	2	896	1/2
1588/89	723	22	745	1/2
1589/90	654	30	684	1/2
1590/91	1.020	22	1.042	1/2
1591/92	765	29	794	1/2
1592/93	787	29	816	1/2
1593/94	482	17	499	1/3
1594/95	426	37	463	1/3
1595/96	289	40	329	1/3
1596/97	714	80	794	1/3
1597/98	755	131	886	1/2, 1/10
<i>Ørum</i>				
1595/96	55	0	55	1/3
1596/97	118	0	118	1/3
<i>Riberhus</i> ¹⁶				
1562/63	121	0	121	1/3
1567/68	190	0	190	1/3
1568/69	233	0	233	1/3
1569/70	223	61	284	1/3
1570/71	415	384	799	1/3
1571/72	316	14	330	1/3
1572/73	657	15	672	1/3
1573/74	358	15	373	1/3
1574/75	1.005	129	1.134	1/3
1575/76	968	30	998	1/2

¹⁶ I Ekstr. bd. 1, s. 68 ff. findes regnskaber for 1565/66 og 1566/67, men da det uvisse er slået sammen med genanten, og denne ikke kendes kan det ikke opgøres.

Tabel 1 (fortsat)

1	2	3	4	5
1576/77	831	0	831	1/2
1577/78	753	0	753	1/2
1578/79	661	0	661	1/2
1580/81	265	10	275	1/3
1581/82	850	5	855	1/3
1582/83	472	21	493	1/2
1583/84	333	15	348	1/2 ¹⁷
1584/85	561	0	561	1/2
1585/86	595	0	595	1/2
1586/87	409	95	504	1/2
1587/88	422	35	457	1/2
1588/89	266	10	276	1/2
1589/90	458	0	458	1/2
1591/92	635	7	642	1/2
1592/93	996	7	1.003	1/2
1594/95	241	0	241	1/3
1595/96	263	0	263	1/3
1596/97	467	0	467	1/3
1597/98	610	0	610	1/2, 1/10

Koldinghus

1573/74	170	0	170	1/10
1574/75	140	0	140	1/10
1575/76	158	0	158	1/10
1576/77	128	0	128	1/10
1577/78	172	0	172	1/10
1578/79	213	0	213	1/10
1579/80	110	0	110	1/10
1580/81	155	0	155	1/10
1581/82	98	0	98	1/10
1582/83	115	3	118	1/10
1583/84	397	13	410	1/10
1584/85	138	0	138	1/10
1585/86	487	0	487	1/3 ¹⁸

¹⁷ Iflg. Ekstr. bd. 15, s. 296-296b bevilges Albert Friis i april 1584 den halve part med tilbagevirkende kraft i to år. Forskellen imellem den 3. part og den halve part er for de to år beregnet til 280 dlr. D.v.s. at der skal lægges 140 dlr. til tallene i 1582/83 og 1583/84 i de respektive regnskaber. Jvnf. endvidere KB 1585 12/8, hvor Albert Friis får brev på at måtte oppebære halvparten af uvist.

¹⁸ Fra 1585/86 modtager lensmanden 1/3 af uvist. Ekstr. bd. 17, s. 533, o.a. KB 1585 18/5 samt Len og Lensmænd, s. 60 har fejlagtigt 1/10 af uvist. Jyske Registre 4,43 har ligeledes 1/10. I øvrigt har Len og Lensmænd hverken ændringer i lensvilkårene pr. 1593 eller 1597. Jvnf. KB 31/8 og KB 1597 12/4, hvor det uvisse nedsættes til henholdsvis 1/4 og 1/10.

Tabel 2. Den årlige gennemsnitlige uvisse indkomst til lensmændene, opgjort efter perioder med samme brøkdelt af uvist¹

Periode	Årligt gennemsnit i dlr.	Standardafvigelse	Lensmandens andel af uvist	Antal regnskabsår
1	2	3	4	5
<i>Helsingborg</i>				
1569-74	1.288	199	1/2	4
1574-87	598	166	1/3	13
1588-94	1.099	342	1/2	7
1595/96	342	0	1/3	1
1596-99	997	150	1/2	3
<i>Landskrona</i>				
1568-98	840	415	1/2	11
<i>Malmöhus</i>				
1565-95	2.272	666	1/2	21
1595/96	717	0	1/3	1
1596/97	2.202	0	1/2	1
1597/98	258	0	1/10	1
<i>Hammerhus</i>				
1594-97	219	30	1/3	3

¹ Ad kolonne 1: Kolonnen angiver yderårene inden for hvilke regnskaberne findes.

Ad kolonne 3: Som eksempel på beregningsmetoden er Ørum len valgt. Iflg. Tabel 1, var den uvisse indkomst til lensmanden i 1595/96 og 1596/97, henholdsvis 55 og 118 dlr. Gennemsnittet for de to år bliver:

$$\frac{(55 + 118)}{2} \text{ dlr.} = 86\frac{1}{2} \text{ dlr.}$$

Standardafvigelsen beregnes efter formlen

$$s = \sqrt{\frac{\sum (x - M)^2}{n}};$$

$$\sqrt{\frac{(55 - 86\frac{1}{2})^2 + (118 - 86\frac{1}{2})^2}{2}} = \sqrt{992\frac{1}{4}} = 31\frac{1}{2} \text{ dlr.}$$

B. Schiller og Birgitta Odén, Statistik for historikere. Sthlm. 1970, s. 112 ff.

Ad kolonne 5: Alle regnskaber der ikke omfatter et helt år, er rundet op eller ned, således at et regnskabsår dækker 12 mdr. Dette gælder dog ikke for de regnskaber, der gik fra påske til påske. Da perioden imellem to påske ikke er et år, burde de egentlig også rundes op eller ned til 12 mdr. Men da der regnes med årlige gennemsnit, bliver afvigelserne til dels udlignet.

Tabel 2 (fortsat)

1	2	3	4	5
<i>Laholm</i>				
1583/84	159	0	1/3	1
1585-94	351	126	1/2	8
<i>Halmstadherred</i>				
1574-76	98	36	1/2	2
<i>Varberg</i>				
1573-88	639	183	1/3	14
1589/90	1.290	0	1/2	1
1590-97	899	183	1/3	6
1597/98	167	0	1/10	1
<i>Sølvitsborg</i>				
1585-90	408	104	1/3	5
<i>Tryggevælde</i>				
1572-95	412	176	1/2	8
<i>Frederiksborg</i> ²				
1578-84	213	100	1/10	6
1584-86	79	10	1/10	2
1589-93	1.040	254	1/2	4
1593-97	461	51	1/3	3
<i>Kronborg</i>				
1588-95	624	237	1/2	7
1595-97	536	23	1/3	2
1597/98	205	0	1/10	1
<i>Roskildegård</i>				
1574-86	69	34	1/10	12
1587-97	199	62	1/3	9
1597/98	47	0	1/10	1
<i>Dragsholm</i>				
1578-87	108	35	1/10	9
1587/88	543	0	1/10, 1/3 ³	1
1589-97	306	141	1/3	8
1597/98	396	0	1/2, 1/10	1

² Til 1584 incl. Kronborg. Efter 1584 Frederiksborg alene.

³ Det uvisse ændres fra 1/10 til 1/3. For de nøjagtige tal samt skæringsdatoen se Tabel 1.

Tabel 2 (fortsat)

1	2	3	4	5
<i>Kalundborg</i>				
1574-80	956	412	1/2	7
1581-87	158	35	1/10	6
1587/88	736	0	1/3	1
1589-97	1.176	394	1/2	6
1597/98	793	0	1/2, 1/10	1
<i>Antvorskov</i>				
1580-89	138	58	1/4	8
1589/90	82	0	1/4, 1/3 ⁴	1
1590-97	248	39	1/3	7
1597/98	157	0	1/10	1
<i>Sorø Kloster</i>				
1580-86	113	56	1/4	7
<i>Vordingborg</i>				
1576-86	569	205	1/2	10
1586-89	248	92	1/4	3
1589-92	646	211	1/2	3
1592-96	359	126	1/3	4
1596/97	839	0	1/2	1
<i>Stegge</i>				
1596-99	126	20	1/2	2
<i>Nykøbing</i>				
1576-88	424	182	1/4	11
<i>Alholm</i>				
1583/84	462	0	1/2	1
<i>Ravnsborg</i>				
1575/76	182	0	1/3	1
<i>Nyborg</i>				
1571-73	857	111	1/3	2
1573-93	1.121	396	1/2	18
1593-97	480	104	1/3	4
1597/98	57	0	1/10	1

⁴ Det uvisse ændres fra 1/4 til 1/3. For de nøjagtige tal samt skæringsdatoen se Tabel 1.

Tabel 2 (fortsat)

1	2	3	4	5
<i>Odensegård</i>				
1573-93	610	290	1/2	12
1593/94	158	0	1/3	1
1597/98	39	0	1/10	1
<i>Tranekær</i>				
1582-88	355	80	1/2	4
1597/98	27	0	1/10	1
<i>Skanderborg</i>				
1574-89	131	31	1/10	15
1589-97	1.626	313	1/2, 1/4	8
1597/98	258	0	1/10	1
<i>Silkeborg</i>				
1572-76	641	397	1/2	4
1576-79	924	176	1/2, 1/3	3
1579-84	705	305	1/2	5
1584-88	216	5	1/10	4
1588-93	434	167	1/2	5
1593-97	262	24	1/3	4
1597-99	181	148	1/10	2
<i>Århusgård</i>				
1568-83	275	146	1/3	12
1584-88	487	239	1/2	4
1593-97	197	47	1/3	4
1597/98	55	0	1/10	1
<i>Akær</i>				
1571 ^s	62	0	1/10	1
1572-79	276	106	1/3	7
1591-97	558	228	1/2	6

^s Kun ½ måned. Hvis tallet, for at blive omregnet til et helt regnskabsår, blev ganget med 24 ville man få et usædvanligt stort beløb. Denne fremgangsmåde er, som anført i note 1, brugt i de øvrige tilfælde, hvor der ikke er tal for et helt år, men i ingen af disse er der tale om så voldsomme udsving. Man kan naturligvis ikke regne med at de uvisse indtægter var jævnt fordelt over årets 12 mdr. Beregningerne er foretaget for at få så mange regnskabsår som muligt, og i de øvrige tilfælde har de som nævnt heller ikke ført til uacceptable udsving.

Tabel 3. *Lensmændenes uvisse indtægt i forhold til deres anslåede samlede indtægt af lenene*¹

Kilde vedr. pengegenant/løn 1	Penge- genant/ løn 2	Uvist i dlr. 3	Samlet løn i dlr. 4	Uvist i % af samlet løn 5
<i>Helsingborg</i>				
KB 1571 29/5	2.000 mk.	1.288	1.955	66 %
<i>Malmøhus</i>				
KB 1574 9/7	3.000 mk.	2.272	3.772	60 %
<i>Hammershus</i>				
KB 1594 20/6	650 dlr.	219	869	25 %
<i>Varberg</i>				
KB 1572 29/6	1.000 mk.	639	1.139	56 %
<i>Frederiksborg</i>				
KB 1578 20/5	100 dlr.	213	313	68 %
<i>Kronborg</i>				
KB 1584 22/11	700 dlr.	624	1.324	47 %
KB 1588 14/7				
<i>Roskildegård</i>				
KB 1574 28/9	100 dlr.	69	169	41 %
<i>Dragsholm</i>				
KB 1578 11/8	100 dlr.	108	208	52 %
<i>Kalundborg</i>				
KB 1570 7/3	1.500 mk.	956	1.456	66 %
<i>Antvorskov</i>				
KB 1587 10/3	300 dlr.	138	438	32 %
<i>Sorø Kloster</i>				
KB 1584 9/10	300 dlr.	113	413	27 %

¹ Beregningerne er foretaget med udgangspunkt i det første år, i hvilket der både findes oplysning om pengegenanten eller lønnen, samt om det uvisse. Før 1572 er der regnet 3 mk. på 1 dlr. I tiden 1572-82 2 mk. på 1 dlr.

Bilag 1 (fortsat)

Vare	Mål	Takst
Æg	1 ol	$\frac{1}{2}$ ort (S. Aa.)
Fisk	1 td.	1 dlr.
Sild	1 td.	2 $\frac{1}{2}$ dlr.
Torsk	1 td.	2 dlr.
Al	1 td.	4 dlr. (S. Aa.)
Flynder	100 stk.	10 sk.
Hornfisk	1 snes	20 sk.
Kabliau	1 fisk	1 mk.
Hvilling	100 stk.	1 $\frac{1}{2}$ mk.
Kuller	1 td.	2 dlr. (S. Aa.)
Rokke	1 stk.	8 sk. (V)
Lüneborg salt	1 td.	2 $\frac{1}{2}$ dlr.
Tjære	1 td.	1 $\frac{1}{2}$ dlr. (S. Aa.)
Mursten	1.000 stk.	6 dlr.
Tagsten	1.000 stk.	8 dlr.
Astrag ⁴	1.000 stk.	6 dlr.
Kalk	1 læst	1 $\frac{1}{2}$ dlr.

⁴ Astrag = gulvfliser. Kalkar I, s. 83.

Summary:

LEN REFORMS IN DENMARK 1537-96

Since 1879, when Kristian Erslev published the results of his investigations into the consequences of the Reformation in Denmark in 1536 in his dissertation "King and *Lensmand** in the Sixteenth Century", it has generally been accepted that one of the outcomes of the Reformation was to strengthen the power of the monarchy as opposed to that of the nobility. Erslev employed the *len** system as a "measurement of the relative strength of the two powers of State" (the Crown and the nobility), because he thought it possible to "measure" or "read" in the directives governing the granting of *lens* to the nobility whether it was the Crown or the nobility that mostly benefited therefrom. What Kristian Erslev discovered was that, whereas from the time of the Reformation the situation of the nobility deteriorated in this respect, the Crown was strengthened both economically and politically.

As mentioned above, subsequent investigators have substantiated the fact that the Crown was strengthened as the result of the Reformation and the *len* reforms of 1550 and after. On the other hand, not all historians agree with Kristian Erslev in maintaining that the nobility became reconciled to its new and less powerful position; there is no evidence, however, that points towards any violent reaction on their part.

Inspired, amongst others, by Erik Arup and Benito Scocozza, this paper has been based on the working hypothesis that, even after the reforms, the position of *lensmand* could

still be lucrative. Underlying this hypothesis is a conception that it was not possible in the 16th century for the Crown to carry out any policy that was adverse to the nobility *as such* and its time-honoured privileges. The King and the nobility divided the power between them and, although they might have had their differences, they shared a common interest in safeguarding their own privileges, and formed an alliance against other classes in society. In an investigation of the total income a titled *lensmand* derived from his *len* in the period from c. 1557-1598, this income being composed not only of fixed income but of so-called "unfixed" income, i.e. income that was neither of a fixed amount nor payable at fixed times, I have obtained the following main results:

1. In the large *hovedlen*, i.e. a *len* consisting of one or more *herreder* (approx. = districts), the *lensmand* derived an annual income from the *len*, which was considerably greater than the income the majority of the nobility derived from private landed estates. In the remaining *hovedlens* the *lensmand* also derived a good income.
2. It was the richest and most powerful members of the nobility, with the *rigsråd* councillors in the lead, who had the best *lens*.
3. A considerable proportion of the income from the *hovedlens* - in some cases even the greatest - was in the form of unfixed income.
4. The reforms of 1593 and 1597 did not affect the granting of *lens* to *rigsråd* councillors. On the other hand, the remainder of the nobility was affected in particular by the 1597 reform, when the directives governing the granting of *lens* were considerably tightened up.
5. Before 1593 there is nothing to indicate any drastic drop in the income derived from a *hovedlen* as a result of the *len* reforms.

On the basis of these results I have arrived at the following main conclusions: The outcome of the *len* reforms was to strengthen the Crown (the centralized power) and to increase economic and social differentiation within the nobility as such; this helped in the long run to undermine the entire basis of the established nobility. In exchange for accepting the *len* reforms, the most influential nobles, with the *rigsråd* councillors in the lead, acquired a part of the considerable income derived from the *lens*. On the other hand, the remainder of the nobility was economically worse off, since many of its members no longer possessed *lens*. Thus the nobility gradually came to consist of, on the one hand, a relatively small group wherein the economic power and political influence was concentrated and, on the other, the remainder of the nobility whose influence gradually dwindled to nothing. The relatively weak opposition to the *len* reforms must be seen in the light of this conflict of interests within the nobility itself.

Thus the nobility as a class came to be divided into two camps, so that in the long run its power diminished in relation to that of the Crown. Little by little, as even the most influential nobles were hit by economic crises and wars, especially from 1640 on, the power of the established nobility showed signs of coming to an end. Moreover, quite apart from the King, an entirely new factor of power began to appear on the scene - the middle class merchants or *bourgeoisie*, which had previously had very little influence. Thereby the path leading to Absolute Monarchy was paved.

* The terms *len* and *lensmand*, though virtually untranslatable, are commonly translated as "fief" and "feudal lord"; these terms are essentially feudal in character. Here they are used solely in an administrative sense, the closest approximation being "county" and "lord-lieutenant".

APPENDIKS: Mønt, mål, vægt og takster.

1. Indledning

Indtægterne på lenene bestod af penge og diverse naturalier. Da møntvæsenet, samt måle- og vægtenhederne må siges at være en temmelig indviklet affære, er det nødvendigt at opridse nogle af hovedtrækkene. Ligesom principperne for beregningerne af naturalier til penge også kræver en nærmere uddybning.

2. Mønt

Daleren var siden 1544 sat i spidsen for det danske møntvæsen, den inddeltes i 3 mark af 16 skilling og nettovægten lå omkring 25 g sølv.¹ Syvårskrigen bragte imidlertid totalt kaos i møntvæsenet. Lejetropperne skulle have mange penge i sold, og for at få mest mulig ud af de penge som det lykkedes kongen at få på forskellig vis fra ind- og udland slog man som, så ofte før i lignende situationer en ringere mønt. Det foregik på den måde at markens og skillingens lødighed blev forringet;² daleren, som i det hele taget kun sloges i mindre omfang, rørte man ikke, dens nettovægt var altså hele tiden omkring 25 g sølv. På trods af nok så mange trusler til brugerne om at regne de nyslåede mønter for lige så meget som de gamle,³ blev resultatet at der betaltes opgæld og at prisen på en daler, i løbet af syvårskrigen, steg fra 48 skilling til 64 skilling.⁴ I et forsøg på at få skik på møntvæsenet efter krigen udstedtes der den 16. juni 1572 et åbent brev, hvori det bestemtes, at 1 mark »som nu går« skulle regnes for 8 skilling, eller 1/2 mark dansk, hver 8-skillings for 4 skilling dansk og så fremdeles.⁵ Det betød at der gik 2 mark »som nu går«, eller 32 skilling på en daler. Hvis man regnede med mønten »som før gik« skulle der regnes 4 mark, eller 64 skilling på daleren. Ordningen skulle samtidig sætte det danske møntsystem i overensstemmelse med det lybske, at regne efter mønten »som nu går« betegnes derfor også til tider at regne efter »lybsk pending«.⁶ I stedet for at bringe orden betød forordningen at forvirringen blev endnu større. Hvis bestemmelsen skulle have været ført ud i livet, ville det have været nødvendigt at slå nye mønter, der svarede til det ny system. Da det ikke skete, førte det til sammenbrud, og i 1582 gik man derfor over til kun at regne »som før gik«, og dele daleren i 4 mark.⁷ Skillingstallet på marken forblev indtil 1602 på 16.⁸

I langt størstedelen af ekstrakterne er det anført, eller det kan udledes af tallene, om der er regnet »som før gik« eller »som nu går«. Man må nemlig ikke tro at alle regnskaber i tiden mellem 1572 og 1582 nu også er regnet »som nu går«, og at der i tiden efter 1582 blev regnet »som før gik«.⁹ Hvis der er regnet »som før gik« skal markene

¹ Georg Galster, *Mønt*. Kbh. 1965, s. 25; Poul Rasmussen, *Mål og vægt*. Kbh. 1967, s. 83. (2. udg. fra 1975 har desværre ikke et tillæg om mønter.)

² Erik Arup, *anf. arb.*, s. 575.

³ En oversigt over disse forskellige påbud fås bedst i registret i *Corpus Constitutionum Daniæ*, 1558-1660, udg. af V. A. Secher, 1. Kbh. 1887-88, s. 710 f.

⁴ Georg Galster, *anf. arb.*, s. 26.

⁵ *Corpus Constitutionum Daniæ* 1, s. 504 f.

⁶ Georg Galster, *anf. arb.*, s. 27. - Betegnelsen lybsk pending brugtes f. eks. på Skanderborg i 1596/97. Ekstr. bd. 30, s. 207.

⁷ J. Wilcke, *Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588*. Kbh. 1950, s. 397 ff.

⁸ Poul Rasmussen, *anf. arb.* (1. udg.), s. 85.

⁹ På Skanderborg regnede man f. eks. »som nu går« både i 1580'erne og 1590'erne. - Til gengæld regnedes der »før gik« på Odensegård i 1573/74. Ekstr. bd. 9, s. 171b.

divideres med 4 for at omregnes til daler, i det andet tilfælde med 2. I tiden indtil 1572 er daleren regnet som 3 mark, skilling er ikke taget med i beregningerne. I modsætning til rentemesterregnskaberne optræder der ikke forskellige former for udenlandsk mønt.¹⁰ Umøntet sølv findes til tider, afvejet i lod og kvint i skålvægtens system, i disse tilfælde er 25 g sølv sat til en daler. I nogle regnskaber er der skelnet imellem »ny« og »gammel« daler. J. Wilcke, *Daler, Mark og Kroner 1481–1914*. Kbh. 1931, anfører at den »ny« daler var en overgangsmønt der hidrørte fra tiden, hvor man gik fra daleren på 3 mark til daleren på 4 mark, og antager at den svarer til $3\frac{1}{2}$ mark. Den »gamle« daler, som var den egentlige regningsenhed, beregnedes altid til 4 mark »som før gik«.¹¹ Ekstrakten fra Riberhus 1573/74 oplyser at $3.106\frac{1}{2}$ »ny« daler og 1 ort svarer til 2.687 »gamle« daler og $799\frac{1}{2}$ mark »nu går«.¹² Sættes den »gamle« daler til 64 skilling, får man en »ny« daler på ca. 57 skilling. Eksemplet i ekstrakten bestyrker således J. Wilcke. Johan Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, oplyst af utrykte Kilder. Kbh. 1876, regner forøvrigt også en »ny« daler til 56 skilling og en »gammel« til 64.¹³ Alle »ny« daler er derfor omregnet efter de ovenfor anførte princippet til daleren på 4 mark, som var regningsenheden.

3. Mål og vægt

Korntønderne i de forskellige egne af landet var nogenlunde lige store, med et rumfang på ca. 139 l.¹⁴ I Skåne, Halland og Blekinge samt på Sjælland, Lolland-Falster og smålandene gik der 6 skæpper på alle kornsorter, men der findes også tønder på 5 eller 8 skæpper. Abomålet, med 8 skæpper på tønden, anvendtes på Fyn og Langeland, i det meste af Århus Stift samt i store dele af Ribe Stift. I det øvrige Jylland brugtes tønder på henholdsvis 7, $7\frac{1}{2}$, 12 og 18 skæpper. De anførte oplysninger er alle hentet i Arent Berntsens oversigter over mål og vægt.¹⁵ Korn måltes også i pund, ørter eller læster; da tønden er valgt som måleenhed, må disse forskellige mål regnes om til tønder. Arent Berntsen har også for disse forskellige mål tabeller, der angiver hvor mange skæpper der gik på et pund eller en ørte, eller antallet af tønder på læsten. Da det også afhang af hvor i landet man befandt sig, samt af kornsorten, vil det føre for vidt at opremse skæppetallet på pund og ørte, og der henvises derfor generelt til Arent Berntsens tabeller.¹⁶ Oplysninger om de forskellige læsters størrelse er nogen gange anført i ekstrakterne eller i lensbrevene,¹⁷ i de øvrige tilfælde er Arent Berntsens tal anvendt. Hvis man benytter Arent Berntsens tal vedrørende antallet af tønder på læsten er det forbundet med en vis risiko for fejl, idet hans oplysninger viser hvad der var normen i den pågældende lands-

¹⁰ Se Joh. Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, oplyst af utrykte Kilder. Kbh. 1876, s. 3 f.

¹¹ J. Wilcke, *anf. arb.*, s. 157.

¹² Ekstr. bd. 5, s. 195b.

¹³ Joh. Grundtvig, *anf. arb.*, s. 5.

¹⁴ Poul Rasmussen, *anf. arb.* (2. udg.), s. 57 f.

¹⁵ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1. part, s. 488 ff. Da de fleste forfattere der beskæftiger sig med mål og vægt, i tiden omkring 1600, anvender Arent Berntsens tal, har jeg fundet det mest hensigtsmæssigt at gå direkte til ham for oplysninger.

¹⁶ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1. part, s. 488–504.

¹⁷ F. eks. Ekstr. bd. 8 s. 336, Akær len 1576/77. – Ekstr. bd. 26, s. 381, Helsingborg len 1594/95. – KB 1572 29/6 forleningsbrev til Anders Bing på Varberg len. – KB 1572 13/8, forleningsbrev til Jørgen Skram på Dronningborg. – KB 1588 13/11 forleningsbrev til Sten Brahe på Helsingborg slot.

APPENDIKS: *Mønt, mål, vægt og takster.*

1. *Indledning*

Indtægterne på lenene bestod af penge og diverse naturalier. Da møntvæsenet, samt måle- og vægtenhederne må siges at være en temmelig indviklet affære, er det nødvendigt at opridse nogle af hovedtrækkene. Ligesom principperne for beregningerne af naturalier til penge også kræver en nærmere uddybning.

2. *Mønt*

Daleren var siden 1544 sat i spidsen for det danske møntvæsen, den inddeltes i 3 mark af 16 skilling og nettovægten lå omkring 25 g sølv.¹ Syvårskrigen bragte imidlertid totalt kaos i møntvæsenet. Lejetropperne skulle have mange penge i sold, og for at få mest mulig ud af de penge som det lykkedes kongen at få på forskellig vis fra ind- og udland slog man som, så ofte før i lignende situationer en ringere mønt. Det foregik på den måde at markens og skillingens lødighed blev forringet;² daleren, som i det hele taget kun sloges i mindre omfang, rørte man ikke, dens nettovægt var altså hele tiden omkring 25 g sølv. På trods af nok så mange trusler til brugerne om at regne de nyslåede mønter for lige så meget som de gamle,³ blev resultatet at der betaltes opgæld og at prisen på en daler, i løbet af syvårskrigen, steg fra 48 skilling til 64 skilling.⁴ I et forsøg på at få skik på møntvæsenet efter krigen udstedtes der den 16. juni 1572 et åbent brev, hvori det bestemtes, at 1 mark »som nu går« skulle regnes for 8 skilling, eller 1/2 mark dansk, hver 8-skillings for 4 skilling dansk og så fremdeles.⁵ Det betød at der gik 2 mark »som nu går«, eller 32 skilling på en daler. Hvis man regnede med mønten »som før gik« skulle der regnes 4 mark, eller 64 skilling på daleren. Ordningen skulle samtidig sætte det danske møntsystem i overensstemmelse med det lybske, at regne efter mønten »som nu går« betegnes derfor også til tider at regne efter »lybsk pending«.⁶ I stedet for at bringe orden betød forordningen at forvirringen blev endnu større. Hvis bestemmelsen skulle have været ført ud i livet, ville det have været nødvendigt at slå nye mønter, der svarede til det ny system. Da det ikke skete, førte det til sammenbrud, og i 1582 gik man derfor over til kun at regne »som før gik«, og dele daleren i 4 mark.⁷ Skillingstallet på marken forblev indtil 1602 på 16.⁸

I langt størstedelen af ekstrakterne er det anført, eller det kan udledes af tallene, om der er regnet »som før gik« eller »som nu går«. Man må nemlig ikke tro at alle regnskaber i tiden mellem 1572 og 1582 nu også er regnet »som nu går«, og at der i tiden efter 1582 blev regnet »som før gik«.⁹ Hvis der er regnet »som før gik« skal markene

¹ Georg Galster, *Mønt*. Kbh. 1965, s. 25; Poul Rasmussen, *Mål og vægt*. Kbh. 1967, s. 83. (2. udg. fra 1975 har desværre ikke et tillæg om mønter.)

² Erik Arup, *anf. arb.*, s. 575.

³ En oversigt over disse forskellige påbud fås bedst i registret i *Corpus Constitutionum Daniæ*, 1558-1660, udg. af V. A. Secher, 1. Kbh. 1887-88, s. 710 f.

⁴ Georg Galster, *anf. arb.*, s. 26.

⁵ *Corpus Constitutionum Daniæ* 1, s. 504 f.

⁶ Georg Galster, *anf. arb.*, s. 27. - Betegnelsen lybsk pending brugtes f. eks. på Skanderborg i 1596/97. Ekstr. bd. 30, s. 207.

⁷ J. Wilcke, *Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588*. Kbh. 1950, s. 397 ff.

⁸ Poul Rasmussen, *anf. arb.* (1. udg.), s. 85.

⁹ På Skanderborg regnede man f. eks. »som nu går« både i 1580'erne og 1590'erne. - Til gengæld regnedes der »før gik« på Odensegård i 1573/74. Ekstr. bd. 9, s. 171b.

divideres med 4 for at omregnes til daler, i det andet tilfælde med 2. I tiden indtil 1572 er daleren regnet som 3 mark, skilling er ikke taget med i beregningerne. I modsætning til rentemesterregnskaberne optræder der ikke forskellige former for udenlandsk mønt.¹⁰ Umøntet sølv findes til tider, afvejet i lod og kvint i skålvægtens system, i disse tilfælde er 25 g sølv sat til en daler. I nogle regnskaber er der skelnet imellem »ny« og »gammel« daler. J. Wilcke, *Daler, Mark og Kroner 1481–1914*. Kbh. 1931, anfører at den »ny« daler var en overgangsmønt der hidrørte fra tiden, hvor man gik fra daleren på 3 mark til daleren på 4 mark, og antager at den svarer til $3\frac{1}{2}$ mark. Den »gamle« daler, som var den egentlige regningsenhed, beregnedes altid til 4 mark »som før gik«.¹¹ Ekstrakten fra Riberhus 1573/74 oplyser at $3.106\frac{1}{2}$ »ny« daler og 1 ort svarer til 2.687 »gamle« daler og $799\frac{1}{2}$ mark »nu går«.¹² Sættes den »gamle« daler til 64 skilling, får man en »ny« daler på ca. 57 skilling. Eksemplet i ekstrakten bestyrker således J. Wilcke. Johan Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, oplyst af utrykte Kilder. Kbh. 1876, regner forøvrigt også en »ny« daler til 56 skilling og en »gammel« til 64.¹³ Alle »ny« daler er derfor omregnet efter de ovenfor anførte principper til daleren på 4 mark, som var regningsenheden.

3. Mål og vægt

Korntønderne i de forskellige egne af landet var nogenlunde lige store, med et rumfang på ca. 139 l.¹⁴ I Skåne, Halland og Blekinge samt på Sjælland, Lolland-Falster og smålandene gik der 6 skæpper på alle kornsorter, men der findes også tønder på 5 eller 8 skæpper. Abomålet, med 8 skæpper på tønden, anvendtes på Fyn og Langeland, i det meste af Århus Stift samt i store dele af Ribe Stift. I det øvrige Jylland brugtes tønder på henholdsvis 7, $7\frac{1}{2}$, 12 og 18 skæpper. De anførte oplysninger er alle hentet i Arent Berntsens oversigter over mål og vægt.¹⁵ Korn måltes også i pund, ørter eller læster; da tønden er valgt som måleenhed, må disse forskellige mål regnes om til tønder. Arent Berntsen har også for disse forskellige mål tabeller, der angiver hvor mange skæpper der gik på et pund eller en ørte, eller antallet af tønder på læsten. Da det også afhang af hvor i landet man befandt sig, samt af kornsorten, vil det føre for vidt at opremse skæppetallet på pund og ørte, og der henvises derfor generelt til Arent Berntsens tabeller.¹⁶ Oplysninger om de forskellige læsters størrelse er nogen gange anført i ekstrakterne eller i lensbrevene,¹⁷ i de øvrige tilfælde er Arent Berntsens tal anvendt. Hvis man benytter Arent Berntsens tal vedrørende antallet af tønder på læsten er det forbundet med en vis risiko for fejl, idet hans oplysninger viser hvad der var normen i den pågældende lands-

¹⁰ Se Joh. Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, oplyst af utrykte Kilder. Kbh. 1876, s. 3 f.

¹¹ J. Wilcke, *anf. arb.*, s. 157.

¹² Ekstr. bd. 5, s. 195b.

¹³ Joh. Grundtvig, *anf. arb.*, s. 5.

¹⁴ Poul Rasmussen, *anf. arb.* (2. udg.), s. 57 f.

¹⁵ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1. part, s. 488 ff. Da de fleste forfattere der beskæftiger sig med mål og vægt, i tiden omkring 1600, anvender Arent Berntsens tal, har jeg fundet det mest hensigtsmæssigt at gå direkte til ham for oplysninger.

¹⁶ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1. part, s. 488–504.

¹⁷ F. eks. Ekstr. bd. 8 s. 336, Akær len 1576/77. – Ekstr. bd. 26, s. 381, Helsingborg len 1594/95. – KB 1572 29/6 forleningsbrev til Anders Bing på Varberg len. – KB 1572 13/8, forleningsbrev til Jørgen Skram på Dronningborg. – KB 1588 13/11 forleningsbrev til Sten Brahe på Helsingborg slot.

del. Endelig skal man selvfølgelig være opmærksom på, at der kan være sket ændringer i tiden op til 1656, året for udgivelsen af hans bog. Følgende eksempel fra Varberg len illustrerer hvori faren for fejl ligger. I forleningsbrevet til Varberg fra 1572 står der at rug og mel skal regnes 36 tønder på læsten og byg og malt 42 tønder læsten. I 1590 siger forleningsbrevet at både rug- og byglæsten skal sættes til 48 tønder.¹⁸ Ifølge Arent Berntsen gik der i Halland 40 tønder pr. læst rug og byg.¹⁹ Læsternes størrelser kunne altså også svinge inden for de enkelte len, og det er ikke altid muligt at konstatere, om der er indført en ny læst på et len. Nu er det imidlertid sådan, at lensmandens kornandel af det uvisse kun sjældent var af så stort et omfang, at det målttes i læster. Problemet opstår derfor kun i de tilfælde, hvor man enten må tage en brøkdel af den samlede uvisse indkomst fra indtægtssiden af regnskabet, eller hvor lensmandens uvisse part er slået sammen med hans genant.

De uvisse indkomster bestod hovedsagelig af penge, øxne, svin og korn. Lam, gæs, smør, honning, salt, torsk og sild m.m. optræder også, men i væsentlig mindre omfang. Med undtagelse af lam og gæs, målttes disse varer gerne i tønder, andre former for fisk, for eksempel flønder og hvilling angaves tit stykvis.²⁰

4. Takster

Eftersom penge og naturalier optræder side om side i regnskaberne fra lenene, er det nødvendigt at finde frem til en fælles måleenhed. Der kan opstilles 3 arbejdsmetoder for at nå frem til en sådan:²¹

1. Penge og naturalier omregnes til tønder hartkorn.
2. Naturalierne omregnes til penge efter den takst Rentekammeret benyttede (renteritaksten).
3. Naturalierne omregnes til penge efter priser fra kildematerialet.

Ingen af de tre sikrer at omregningerne sker uden skævheder,²² men da det har vist sig, at de fleste uvisse indkomster består af rede penge, er det mest rimeligt at vælge penge (daler) som fælles enhed, da usikkerheden derved reduceres noget. Da der arbejdes med faste tal i hele perioden, kunne det i princippet synes underordnet, om man regnede med priser eller takster. Metoden med renteritaksten byder imidlertid på nogle fordele frem for mulighed 3. Renteritaksterne, som var centraladministrationens arbejdsredskab ved beregning af overskud fra lenene etc., var mere træge i forhold til priserne, som kunne svinge fra år til år, og for den sags skyld også fra den ene del af landet til den anden. Taksterne var netop ment som et redskab og ikke som et »prisindeks« der ændredes fra år til år. Da de på den anden side havde deres udgangspunkt i virkeligheden, måtte de naturligvis reguleres nu og da.²³ Vælger man priserne er der større risiko for at få mere atypiske

¹⁸ KB 1572 29/6. KB 1590 17/8. Byg- og maltlæsten var lige store, det samme gjaldt for rug- og mellæsten.

¹⁹ Arent Berntsen, anf. arb. 4. Bog 1., part s. 490.

²⁰ Vedr. diverse mål se: Svend Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark. Nordisk Kultur XXX. Kbh. 1936, s. 198 f, 278 f, m.v. Samt Poul Rasmussen, anf. arb. (2. udg.), specielt s. 71-92.

²¹ Dansk finanshistorie, s. 175.

²² Problemet ligger i, at det er vanskeligt at overføre de nøjagtige værdier, når man går fra den ene målestok til den anden. Se endv. Dansk finanshistorie, s. 175 f.

²³ Svend Aakjær, Nordisk Kultur XXX, s. 240, 253.

divideres med 4 for at omregnes til daler, i det andet tilfælde med 2. I tiden indtil 1572 er daleren regnet som 3 mark, skilling er ikke taget med i beregningerne. I modsætning til rentemesterregnskaberne optræder der ikke forskellige former for udenlandsk mønt.¹⁰ Umøntet sølv findes til tider, afvejet i lod og kvint i skålvægtens system, i disse tilfælde er 25 g sølv sat til en daler. I nogle regnskaber er der skelnet imellem »ny« og »gammel« daler. J. Wilcke, *Daler, Mark og Kroner 1481–1914*. Kbh. 1931, anfører at den »ny« daler var en overgangsmønt der hidrørte fra tiden, hvor man gik fra daleren på 3 mark til daleren på 4 mark, og antager at den svarer til $3\frac{1}{2}$ mark. Den »gamle« daler, som var den egentlige regningsenhed, beregnedes altid til 4 mark »som før gik«.¹¹ Ekstrakten fra Riberhus 1573/74 oplyser at $3.106\frac{1}{2}$ »ny« daler og 1 ort svarer til 2.687 »gamle« daler og $799\frac{1}{2}$ mark »nu går«.¹² Sættes den »gamle« daler til 64 skilling, får man en »ny« daler på ca. 57 skilling. Eksemplet i ekstrakten bestyrker således J. Wilcke. Johan Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, oplyst af utrykte Kilder. Kbh. 1876, regner forøvrigt også en »ny« daler til 56 skilling og en »gammel« til 64.¹³ Alle »ny« daler er derfor omregnet efter de ovenfor anførte principper til daleren på 4 mark, som var regningsenheden.

3. Mål og vægt

Korntønderne i de forskellige egne af landet var nogenlunde lige store, med et rumfang på ca. 139 l.¹⁴ I Skåne, Halland og Blekinge samt på Sjælland, Lolland-Falster og smålandene gik der 6 skæpper på alle kornsorter, men der findes også tønder på 5 eller 8 skæpper. Abomålet, med 8 skæpper på tønden, anvendtes på Fyn og Langeland, i det meste af Århus Stift samt i store dele af Ribe Stift. I det øvrige Jylland brugtes tønder på henholdsvis 7, $7\frac{1}{2}$, 12 og 18 skæpper. De anførte oplysninger er alle hentet i Arent Berntsens oversigter over mål og vægt.¹⁵ Korn måltes også i pund, ørter eller læster; da tønden er valgt som måleenhed, må disse forskellige mål regnes om til tønder. Arent Berntsen har også for disse forskellige mål tabeller, der angiver hvor mange skæpper der gik på et pund eller en ørte, eller antallet af tønder på læsten. Da det også afhang af hvor i landet man befandt sig, samt af kornsorten, vil det føre for vidt at opremse skæppetallet på pund og ørte, og der henvises derfor generelt til Arent Berntsens tabeller.¹⁶ Oplysninger om de forskellige læsters størrelse er nogen gange anført i ekstrakterne eller i lensbrevene,¹⁷ i de øvrige tilfælde er Arent Berntsens tal anvendt. Hvis man benytter Arent Berntsens tal vedrørende antallet af tønder på læsten er det forbundet med en vis risiko for fejl, idet hans oplysninger viser hvad der var normen i den pågældende lands-

¹⁰ Se Joh. Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, oplyst af utrykte Kilder. Kbh. 1876, s. 3 f.

¹¹ J. Wilcke, *anf. arb.*, s. 157.

¹² Ekstr. bd. 5, s. 195b.

¹³ Joh. Grundtvig, *anf. arb.*, s. 5.

¹⁴ Poul Rasmussen, *anf. arb.* (2. udg.), s. 57 f.

¹⁵ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1. part, s. 488 ff. Da de fleste forfattere der beskæftiger sig med mål og vægt, i tiden omkring 1600, anvender Arent Berntsens tal, har jeg fundet det mest hensigtsmæssigt at gå direkte til ham for oplysninger.

¹⁶ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1. part, s. 488–504.

¹⁷ F. eks. Ekstr. bd. 8 s. 336, Akær len 1576/77. – Ekstr. bd. 26, s. 381, Helsingborg len 1594/95. – KB 1572 29/6 forleningsbrev til Anders Bing på Varberg len. – KB 1572 13/8, forleningsbrev til Jørgen Skram på Dronningborg. – KB 1588 13/11 forleningsbrev til Sten Brahe på Helsingborg slot.

del. Endelig skal man selvfølgelig være opmærksom på, at der kan være sket ændringer i tiden op til 1656, året for udgivelsen af hans bog. Følgende eksempel fra Varberg len illustrerer hvori faren for fejl ligger. I forleningsbrevet til Varberg fra 1572 står der at rug og mel skal regnes 36 tønder på læsten og byg og malt 42 tønder læsten. I 1590 siger forleningsbrevet at både rug- og byglæsten skal sættes til 48 tønder.¹⁸ Ifølge Arent Berntsen gik der i Halland 40 tønder pr. læst rug og byg.¹⁹ Læsternes størrelser kunne altså også svinge inden for de enkelte len, og det er ikke altid muligt at konstatere, om der er indført en ny læst på et len. Nu er det imidlertid sådan, at lensmandens kornandel af det uvisse kun sjældent var af så stort et omfang, at det målttes i læster. Problemet opstår derfor kun i de tilfælde, hvor man enten må tage en brøkdel af den samlede uvisse indkomst fra indtægtssiden af regnskabet, eller hvor lensmandens uvisse part er slået sammen med hans genant.

De uvisse indkomster bestod hovedsagelig af penge, øxne, svin og korn. Lam, gæs, smør, honning, salt, torsk og sild m.m. optræder også, men i væsentlig mindre omfang. Med undtagelse af lam og gæs, målttes disse varer gerne i tønder, andre former for fisk, for eksempel flønder og hvilling angaves tit stykvis.²⁰

4. Takster

Eftersom penge og naturalier optræder side om side i regnskaberne fra lenene, er det nødvendigt at finde frem til en fælles måleenhed. Der kan opstilles 3 arbejdsmetoder for at nå frem til en sådan:²¹

1. Penge og naturalier omregnes til tønder hartkorn.
2. Naturalierne omregnes til penge efter den takst Rentekammeret benyttede (renteritaksten).
3. Naturalierne omregnes til penge efter priser fra kildematerialet.

Ingen af de tre sikrer at omregningerne sker uden skævheder,²² men da det har vist sig, at de fleste uvisse indkomster består af rede penge, er det mest rimeligt at vælge penge (daler) som fælles enhed, da usikkerheden derved reduceres noget. Da der arbejdes med faste tal i hele perioden, kunne det i princippet synes underordnet, om man regnede med priser eller takster. Metoden med renteritaksten byder imidlertid på nogle fordele frem for mulighed 3. Renteritaksterne, som var centraladministrationens arbejdsredskab ved beregning af overskud fra lenene etc., var mere træge i forhold til priserne, som kunne svinge fra år til år, og for den sags skyld også fra den ene del af landet til den anden. Taksterne var netop ment som et redskab og ikke som et »prisindeks« der ændredes fra år til år. Da de på den anden side havde deres udgangspunkt i virkeligheden, måtte de naturligvis reguleres nu og da.²³ Vælger man priserne er der større risiko for at få mere atypiske

¹⁸ KB 1572 29/6. KB 1590 17/8. Byg- og maltlæsten var lige store, det samme gjaldt for rug- og mellæsten.

¹⁹ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1., part s. 490.

²⁰ Vedr. diverse mål se: Svend Aakjær, *Maal, Vægt og Taxter i Danmark*. Nordisk Kultur XXX. Kbh. 1936, s. 198 f, 278 f, m.v. Samt Poul Rasmussen, *anf. arb.* (2. udg.), specielt s. 71-92.

²¹ Dansk finanshistorie, s. 175.

²² Problemet ligger i, at det er vanskeligt at overføre de nøjagtige værdier, når man går fra den ene målestok til den anden. Se endv. Dansk finanshistorie, s. 175 f.

²³ Svend Aakjær, *Nordisk Kultur XXX*, s. 240, 253.

tal, hvorimod taksterne ikke indeholder den samme fare. Snarere end at ligge over priserne, ligger de endvidere efter al sandsynlighed under de opnåelige priser på grund af den inerti der var indbygget i dem. Det forhold, at lensmændene i nogle tilfælde kunne beholde lenenes visse indkomst, imod at betale afløsning efter taksten har formentlig heller ikke bidraget til at taksterne blev hævet alt for ofte,²⁴ for hvilken lensmand kunne dog være interesseret i at betale mere for naturalierne, end det de kunne indbringe hvis de blev solgt på lenene. For kronen ville det ikke nødvendigvis indebære et tab, hvis den takst der anvendtes lå lidt under de egentlige priser. For det første slap man for risikoen for at varerne afsattes til en for lav pris, og for det andet formindskedes transportudgifterne. Ved at benytte taksterne opnår man således at komme til at arbejde med tal der snarere er minimumstal end maximumstal. Ydermere er det muligt at sammensætte en næsten fuldstændig takst der kan anvendes i denne sammenhæng, ud fra to oversigter i kilderne, nemlig Nyborg len 1585/86 og Vordingborg len 1591/92.²⁵

Taksterne angiver for de enkelte varer den modsvarende værdi i penge. Svend Aakjærs tal (Nordisk Kultur XXX: Maal og Vægt, 1936) lider af den svaghed, at de dækker over hele tidsrummet 1560–1660, uden at det nærmere er angivet fra hvilke år de er taget.²⁶ Da taksterne blev ændret fra tid til anden, er det ikke uvæsentlig at få oplyst om hvilke perioder de hidrører fra. Da det ikke er muligt, har jeg valgt at benytte taksterne fra Nyborg og Vordingborg; om disse kan det med sikkerhed siges at de anvendtes, i det mindste i dele af det undersøgte tidsrum, og selvom de repræsenterer den senere del, er de dog et sikrere vidnesbyrd end Svend Aakjærs tabel, som dog i enkelte tilfælde er benyttet i mangel af andre muligheder.

Oplysningerne fra Nyborg er de mest omfattende, og det er i princippet dem der er lagt til grund, i de tilfælde hvor tallene ikke kan findes her, er de søgt i Vordingborg eller andetsteds. En oversigt over de takster, der er anvendt på det undersøgte materiale er meddelt i Bilag 1.

Taksterne fra Nyborg og Vordingborg er ikke fuldstændig identiske, får og lam, som i det første tilfælde takseres til 24 skilling pr. styk sættes i Vordingborg til 1/2 daler, køer takseres en daler højere end på Nyborg. På Nyborg er hønsene slet ikke takserede, imens de i regnskabet fra Vordingborg er sat til 2 skilling stykket. Forskellene skyldes vel oftest, at varens værdi er steget i de mellemliggende år, men det kan også skyldes at det nok er samme vare, men af en anden kvalitet. Det er i det hele taget vanskeligt at komme om bag begreberne, ser man for eksempel på svinene, konstaterer man hurtigt at et svin ikke bare er et gement svin, der opereres nemlig med flere kategorier inden for disse. Brændsvin, oldensvin, skovsvin – og for det meste også svin – refererer alle til svin der går på olden i skoven.²⁷ Som det fremgår af Bilag 1, og for den sags skyld også af Svend Aakjærs tabel, takseres de imidlertid forskelligt. Det er klart, at det ikke er ligegyldigt, om man omregner hvert svin til 1/2 eller 1 daler. De fleste svin der figurerer under uvist, hvad betegnelsen nu end måtte være, stammede fra oldengæld hvilket kan konstateres i ekstrakterne. Det er kun lykkedes mig at skaffe entydige vidnesbyrd om hvilken takst der anvendtes på disse svin to steder, nemlig fra de ovennævnte len Nyborg og Vordingborg.

²⁴ Med atypiske tal tænkes på forskelle betinget af geografiske og/eller konjunkturmæssige årsager. – Vedr. afløsninger efter taksten, se KB 1576 10/5 (Åkær) og KB 1577 25/7 (Alborghus).

²⁵ Taksten fra Nyborg findes i Ekstr. bd. 18, s. 239 ff. Fra Vordingborg, Ekstr. bd. 23, s. 74b ff.

²⁶ Svend Aakjær, *anf. arb.*, s. 241, 256. – Selve taksten findes på s. 273–282.

²⁷ Kalkar I, s. 266 og III, s. 807, 286.

²⁸ Ekstr. bd. 18, s. 242b – Ekstr. bd. 23, s. 60 ff., 75.

Begge steder takseredes svinene til 1 daler stykket,²⁸ og jeg har derfor valgt at gøre det samme.

Et par steder i dette afsnit er det anført at priserne kunne veksle fra år til andet og også fra landsdel til landsdel. Selvom priserne således, over en kortere årrække, kan tænkes at være faldet, skal der dog erindres om at der i det 16. århs. Europa var tale om en »prisrevolution«. Tendensen på længere sigt, var stigende priser.

BILAG 1, *Takster*¹

Vare	Mål	Takst
Rug, mel, byg, malt	1 td.	1 dlr.
Havre	1 td.	$\frac{1}{2}$ dlr.
Ærter	1 td.	$1\frac{1}{2}$ dlr.
Gryn	1 td.	2 dlr.
Boghvede	1 td.	$1\frac{3}{4}$ dlr. (V)
Ko	1 stk.	3 dlr.
Okse	1 stk.	5 dlr.
Stud	1 stk.	5 dlr.
Nød	1 stk.	4 dlr.
Fødenød	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr. (V)
Får og lam	1 stk.	24 sk.
Skovsvin	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr.
Oldensvin	1 stk.	1 dlr. ²
Brændsvin	1 stk.	$\frac{1}{2}$ -1 dlr. ³
Svin	1 stk.	1 dlr.
Grise	1 stk.	8 sk.
Bolgalt	1 stk.	3 dlr.
Gås	1 stk.	8 sk.
Høns	1 stk.	2 sk. (V)
Kalv	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr. (V)
Oksekød	1 krop	3 dlr.
Flæskeside	1 side	$\frac{1}{2}$ dlr.
Nødekrop	1 krop	4 dlr.
Får- og lammekrop	1 krop	20 sk.
Gåsekrop	1 krop	8 sk.
Smør	1 td.	12 dlr.
Honning	1 td.	8 dlr.

¹ Hvor intet andet er anført er tallene fra Nyborg len 1585/86. (V) = Vordingborg len 1591/92 og (S. Aa.) = Svend Aakjærs tal i Nordisk Kultur bind XXX, s. 273-282. Der skal regnes 4 mk. på 1 dlr.

² Malmøhus 1578/79. Ekstr. bd. 10, s. 416b.

³ KB 1573 7/11, KB 1577 27/9, KB 1577 16/12.

del. Endelig skal man selvfølgelig være opmærksom på, at der kan være sket ændringer i tiden op til 1656, året for udgivelsen af hans bog. Følgende eksempel fra Varberg len illustrerer hvori faren for fejl ligger. I forleningsbrevet til Varberg fra 1572 står der at rug og mel skal regnes 36 tønder på læsten og byg og malt 42 tønder læsten. I 1590 siger forleningsbrevet at både rug- og byglæsten skal sættes til 48 tønder.¹⁸ Ifølge Arent Berntsen gik der i Halland 40 tønder pr. læst rug og byg.¹⁹ Læsternes størrelser kunne altså også svinge inden for de enkelte len, og det er ikke altid muligt at konstatere, om der er indført en ny læst på et len. Nu er det imidlertid sådan, at lensmandens kornandel af det uvisse kun sjældent var af så stort et omfang, at det målttes i læster. Problemet opstår derfor kun i de tilfælde, hvor man enten må tage en brøkdel af den samlede uvisse indkomst fra indtægtssiden af regnskabet, eller hvor lensmandens uvisse part er slået sammen med hans genant.

De uvisse indkomster bestod hovedsagelig af penge, øxne, svin og korn. Lam, gæs, smør, honning, salt, torsk og sild m.m. optræder også, men i væsentlig mindre omfang. Med undtagelse af lam og gæs, målttes disse varer gerne i tønder, andre former for fisk, for eksempel flønder og hvilling angaves tit stykvis.²⁰

4. Takster

Eftersom penge og naturalier optræder side om side i regnskaberne fra lenene, er det nødvendigt at finde frem til en fælles måleenhed. Der kan opstilles 3 arbejdsmetoder for at nå frem til en sådan:²¹

1. Penge og naturalier omregnes til tønder hartkorn.
2. Naturalierne omregnes til penge efter den takst Rentekammeret benyttede (renteritaksten).
3. Naturalierne omregnes til penge efter priser fra kildematerialet.

Ingen af de tre sikrer at omregningerne sker uden skævheder,²² men da det har vist sig, at de fleste uvisse indkomster består af rede penge, er det mest rimeligt at vælge penge (daler) som fælles enhed, da usikkerheden derved reduceres noget. Da der arbejdes med faste tal i hele perioden, kunne det i princippet synes underordnet, om man regnede med priser eller takster. Metoden med renteritaksten byder imidlertid på nogle fordele frem for mulighed 3. Renteritaksterne, som var centraladministrationens arbejdsredskab ved beregning af overskud fra lenene etc., var mere træge i forhold til priserne, som kunne svinge fra år til år, og for den sags skyld også fra den ene del af landet til den anden. Taksterne var netop ment som et redskab og ikke som et »prisindeks« der ændredes fra år til år. Da de på den anden side havde deres udgangspunkt i virkeligheden, måtte de naturligvis reguleres nu og da.²³ Vælger man priserne er der større risiko for at få mere atypiske

¹⁸ KB 1572 29/6. KB 1590 17/8. Byg- og maltlæsten var lige store, det samme gjaldt for rug- og mellæsten.

¹⁹ Arent Berntsen, *anf. arb.* 4. Bog 1., part s. 490.

²⁰ Vedr. diverse mål se: Svend Aakjær, *Maal, Vægt og Taxter i Danmark*. Nordisk Kultur XXX. Kbh. 1936, s. 198 f, 278 f, m.v. Samt Poul Rasmussen, *anf. arb.* (2. udg.), specielt s. 71-92.

²¹ Dansk finanshistorie, s. 175.

²² Problemet ligger i, at det er vanskeligt at overføre de nøjagtige værdier, når man går fra den ene målestok til den anden. Se endv. Dansk finanshistorie, s. 175 f.

²³ Svend Aakjær, *Nordisk Kultur XXX*, s. 240, 253.

tal, hvorimod taksterne ikke indeholder den samme fare. Snarere end at ligge over priserne, ligger de endvidere efter al sandsynlighed under de opnåelige priser på grund af den inerti der var indbygget i dem. Det forhold, at lensmændene i nogle tilfælde kunne beholde lenenes visse indkomst, imod at betale afløsning efter taksten har formentlig heller ikke bidraget til at taksterne blev hævet alt for ofte,²⁴ for hvilken lensmand kunne dog være interesseret i at betale mere for naturalierne, end det de kunne indbringe hvis de blev solgt på lenene. For kronen ville det ikke nødvendigvis indebære et tab, hvis den takst der anvendtes lå lidt under de egentlige priser. For det første slap man for risikoen for at varerne afsattes til en for lav pris, og for det andet formindskedes transportudgifterne. Ved at benytte taksterne opnår man således at komme til at arbejde med tal der snarere er minimumstal end maximumstal. Ydermere er det muligt at sammensætte en næsten fuldstændig takst der kan anvendes i denne sammenhæng, ud fra to oversigter i kilderne, nemlig Nyborg len 1585/86 og Vordingborg len 1591/92.²⁵

Taksterne angiver for de enkelte varer den modsvarende værdi i penge. Svend Aakjærs tal (Nordisk Kultur XXX: Maal og Vægt, 1936) lider af den svaghed, at de dækker over hele tidsrummet 1560–1660, uden at det nærmere er angivet fra hvilke år de er taget.²⁶ Da taksterne blev ændret fra tid til anden, er det ikke uvæsentlig at få oplyst om hvilke perioder de hidrører fra. Da det ikke er muligt, har jeg valgt at benytte taksterne fra Nyborg og Vordingborg; om disse kan det med sikkerhed siges at de anvendtes, i det mindste i dele af det undersøgte tidsrum, og selvom de repræsenterer den senere del, er de dog et sikrere vidnesbyrd end Svend Aakjærs tabel, som dog i enkelte tilfælde er benyttet i mangel af andre muligheder.

Oplysningerne fra Nyborg er de mest omfattende, og det er i princippet dem der er lagt til grund, i de tilfælde hvor tallene ikke kan findes her, er de søgt i Vordingborg eller andetsteds. En oversigt over de takster, der er anvendt på det undersøgte materiale er meddelt i Bilag 1.

Taksterne fra Nyborg og Vordingborg er ikke fuldstændig identiske, får og lam, som i det første tilfælde takseres til 24 skilling pr. styk sættes i Vordingborg til 1/2 daler, køer takseres en daler højere end på Nyborg. På Nyborg er hønsene slet ikke takserede, imens de i regnskabet fra Vordingborg er sat til 2 skilling stykket. Forskellene skyldes vel oftest, at varens værdi er steget i de mellemliggende år, men det kan også skyldes at det nok er samme vare, men af en anden kvalitet. Det er i det hele taget vanskeligt at komme om bag begreberne, ser man for eksempel på svinene, konstaterer man hurtigt at et svin ikke bare er et gement svin, der opereres nemlig med flere kategorier inden for disse. Brændsvin, oldensvin, skovsvin – og for det meste også svin – refererer alle til svin der går på olden i skoven.²⁷ Som det fremgår af Bilag 1, og for den sags skyld også af Svend Aakjærs tabel, takseres de imidlertid forskelligt. Det er klart, at det ikke er ligegyldigt, om man omregner hvert svin til 1/2 eller 1 daler. De fleste svin der figurerer under uvist, hvad betegnelsen nu end måtte være, stammede fra oldengæld hvilket kan konstateres i ekstrakterne. Det er kun lykkedes mig at skaffe entydige vidnesbyrd om hvilken takst der anvendtes på disse svin to steder, nemlig fra de ovennævnte len Nyborg og Vordingborg.

²⁴ Med atypiske tal tænkes på forskelle betinget af geografiske og/eller konjunkturmæssige årsager. – Vedr. afløsninger efter taksten, se KB 1576 10/5 (Åkær) og KB 1577 25/7 (Alborghus).

²⁵ Taksten fra Nyborg findes i Ekstr. bd. 18, s. 239 ff. Fra Vordingborg, Ekstr. bd. 23, s. 74b ff.

²⁶ Svend Aakjær, *anf. arb.*, s. 241, 256. – Selve taksten findes på s. 273–282.

²⁷ Kalkar I, s. 266 og III, s. 807, 286.

²⁸ Ekstr. bd. 18, s. 242b – Ekstr. bd. 23, s. 60 ff., 75.

Begge steder takseredes svinene til 1 daler stykket,²⁸ og jeg har derfor valgt at gøre det samme.

Et par steder i dette afsnit er det anført at priserne kunne veksle fra år til andet og også fra landsdel til landsdel. Selvom priserne således, over en kortere årrække, kan tænkes at være faldet, skal der dog erindres om at der i det 16. århs. Europa var tale om en »prisrevolution«. Tendensen på længere sigt, var stigende priser.

BILAG 1, *Takster*¹

Vare	Mål	Takst
Rug, mel, byg, malt	1 td.	1 dlr.
Havre	1 td.	$\frac{1}{2}$ dlr.
Ærter	1 td.	$1\frac{1}{2}$ dlr.
Gryn	1 td.	2 dlr.
Boghvede	1 td.	$1\frac{3}{4}$ dlr. (V)
Ko	1 stk.	3 dlr.
Okse	1 stk.	5 dlr.
Stud	1 stk.	5 dlr.
Nød	1 stk.	4 dlr.
Fødenød	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr. (V)
Får og lam	1 stk.	24 sk.
Skovsvin	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr.
Oldensvin	1 stk.	1 dlr. ²
Brændsvin	1 stk.	$\frac{1}{2}$ -1 dlr. ³
Svin	1 stk.	1 dlr.
Grise	1 stk.	8 sk.
Bolgalt	1 stk.	3 dlr.
Gås	1 stk.	8 sk.
Høns	1 stk.	2 sk. (V)
Kalv	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr. (V)
Oksekød	1 krop	3 dlr.
Flæskeside	1 side	$\frac{1}{2}$ dlr.
Nødekrop	1 krop	4 dlr.
Får- og lammekrop	1 krop	20 sk.
Gåsekrop	1 krop	8 sk.
Smør	1 td.	12 dlr.
Honning	1 td.	8 dlr.

¹ Hvor intet andet er anført er tallene fra Nyborg len 1585/86. (V) = Vordingborg len 1591/92 og (S. Aa.) = Svend Aakjærs tal i Nordisk Kultur bind XXX, s. 273-282. Der skal regnes 4 mk. på 1 dlr.

² Malmøhus 1578/79. Ekstr. bd. 10, s. 416b.

³ KB 1573 7/11, KB 1577 27/9, KB 1577 16/12.

Bilag 1 (fortsat)

Vare	Mål	Takst
Æg	1 ol	$\frac{1}{2}$ ort (S. Aa.)
Fisk	1 td.	1 dlr.
Sild	1 td.	2 $\frac{1}{2}$ dlr.
Torsk	1 td.	2 dlr.
Al	1 td.	4 dlr. (S. Aa.)
Flynder	100 stk.	10 sk.
Hornfisk	1 snes	20 sk.
Kabliau	1 fisk	1 mk.
Hvilling	100 stk.	1 $\frac{1}{2}$ mk.
Kuller	1 td.	2 dlr. (S. Aa.)
Rokke	1 stk.	8 sk. (V)
Lüneborg salt	1 td.	2 $\frac{1}{2}$ dlr.
Tjære	1 td.	1 $\frac{1}{2}$ dlr. (S. Aa.)
Mursten	1.000 stk.	6 dlr.
Tagsten	1.000 stk.	8 dlr.
Astrag ⁴	1.000 stk.	6 dlr.
Kalk	1 læst	1 $\frac{1}{2}$ dlr.

⁴ Astrag = gulvfliser. Kalkar I, s. 83.

Summary:

LEN REFORMS IN DENMARK 1537-96

Since 1879, when Kristian Erslev published the results of his investigations into the consequences of the Reformation in Denmark in 1536 in his dissertation "King and *Lensmand** in the Sixteenth Century", it has generally been accepted that one of the outcomes of the Reformation was to strengthen the power of the monarchy as opposed to that of the nobility. Erslev employed the *len** system as a "measurement of the relative strength of the two powers of State" (the Crown and the nobility), because he thought it possible to "measure" or "read" in the directives governing the granting of *lens* to the nobility whether it was the Crown or the nobility that mostly benefited therefrom. What Kristian Erslev discovered was that, whereas from the time of the Reformation the situation of the nobility deteriorated in this respect, the Crown was strengthened both economically and politically.

As mentioned above, subsequent investigators have substantiated the fact that the Crown was strengthened as the result of the Reformation and the *len* reforms of 1550 and after. On the other hand, not all historians agree with Kristian Erslev in maintaining that the nobility became reconciled to its new and less powerful position; there is no evidence, however, that points towards any violent reaction on their part.

Inspired, amongst others, by Erik Arup and Benito Scocozza, this paper has been based on the working hypothesis that, even after the reforms, the position of *lensmand* could

Begge steder takseredes svinene til 1 daler stykket,²⁸ og jeg har derfor valgt at gøre det samme.

Et par steder i dette afsnit er det anført at priserne kunne veksle fra år til andet og også fra landsdel til landsdel. Selvom priserne således, over en kortere årrække, kan tænkes at være faldet, skal der dog erindres om at der i det 16. århs. Europa var tale om en »prisrevolution«. Tendensen på længere sigt, var stigende priser.

BILAG 1, *Takster*¹

Vare	Mål	Takst
Rug, mel, byg, malt	1 td.	1 dlr.
Havre	1 td.	$\frac{1}{2}$ dlr.
Ærter	1 td.	$1\frac{1}{2}$ dlr.
Gryn	1 td.	2 dlr.
Boghvede	1 td.	$1\frac{3}{4}$ dlr. (V)
Ko	1 stk.	3 dlr.
Okse	1 stk.	5 dlr.
Stud	1 stk.	5 dlr.
Nød	1 stk.	4 dlr.
Fødenød	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr. (V)
Får og lam	1 stk.	24 sk.
Skovsvin	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr.
Oldensvin	1 stk.	1 dlr. ²
Brændsvin	1 stk.	$\frac{1}{2}$ -1 dlr. ³
Svin	1 stk.	1 dlr.
Grise	1 stk.	8 sk.
Bolgalt	1 stk.	3 dlr.
Gås	1 stk.	8 sk.
Høns	1 stk.	2 sk. (V)
Kalv	1 stk.	$\frac{1}{2}$ dlr. (V)
Oksekød	1 krop	3 dlr.
Flæskeside	1 side	$\frac{1}{2}$ dlr.
Nødekrop	1 krop	4 dlr.
Får- og lammekrop	1 krop	20 sk.
Gåsekrop	1 krop	8 sk.
Smør	1 td.	12 dlr.
Honning	1 td.	8 dlr.

¹ Hvor intet andet er anført er tallene fra Nyborg len 1585/86. (V) = Vordingborg len 1591/92 og (S. Aa.) = Svend Aakjærs tal i Nordisk Kultur bind XXX, s. 273-282. Der skal regnes 4 mk. på 1 dlr.

² Malmøhus 1578/79. Ekstr. bd. 10, s. 416b.

³ KB 1573 7/11, KB 1577 27/9, KB 1577 16/12.